

Manana Angie Motshekga, Holobye wa Dyondzo ya Masungulo

Nkulukumba Enver Surty, Xandla xa Holobye wa Dyondzo ya Masungulo

Tibuku leti to tirhela ti endleriwe vana va Afrika-Dzonga ehansi ka vurhangeri bya Holobye wa Dyondzo ya Masungulo, Manana Angie Motshega, na Xandla xa Holobye wa Dyondzo ya Masungulo, Nkulukumba Enver Surty.

Tibuku to tirhela ta Rainbow ti vumba xiyenge xin'wana xa ntlawa wa migingiriko ya Ndzawulo ya Dyondzo ya Masungulo leyi kongomisiweke eka ku antswisa matirhelo ya vadyondzi va Afrika-Dzonga eka tigiredi ta ntsevu to sungula. Tanihi xin'wana xa swilo leswi nga swirhangana eka nkunguhato wa matirhelo ya mfumo, phurojeke leyi yi humelerile hi ku seketeriwa hi timali hi Nkwama wa Timali ta Tiko. Leswi swi endlile leswaku Ndzawulo yi swi kota ku endla leswaku tibuku leti to tirhela, ti kumeka hi tindzimi hinkwato ta ximfumo handle ko hakeleriwa.

Hi tshemba leswaku tibuku leti ti ta pfuna vadyondzisi eka migingiriko ya vona yo dyondzisa ya masiku hinkwawo no tiyisisa leswaku vadyondzi va vona va kota ku heta kharikhulamu. Hi tiyisise no letela mudyondzisi eka nghingiriko wun'wana na wun'wana hi ku katsa mifungho leyi kombisaka leswi mudyondzi a faneleke ku endla swona.

Hi ni ntshembo leswaku vana va ta tiphina no tsakela ku tirha migingiriko leyi nga ebukwini loko va ri karhi va ya emahlweni no dyondza, na leswaku wena, mudyondzisi, u ta tsaka swin'we na vona.

Hi mi navelela ku humelela, wena na vadyondzi va wena eku tirhiseni tibuku leti to tirhela.

a b c d e
f g h i j
k l m n o p
q r s t u
v w x y z

Rainbow WORKBOOKS

XITSONGA HOME LANGUAGE
GRADE 6 – BOOK 1
TERMS 1 & 2
ISBN 978-1-920458-81-2

THIS BOOK MAY NOT BE SOLD.

XITSONGA RIRIMI RA LE KAYA – Giredi ya 6 Buku ya 1

ISBN 978-1-920458-81-2

Giredi ya 6

Vito:

Tlilasi:

basic education
Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

XITSONGA RIRIMI RA LE KAYA

Buku ya 1

Tikotara ta 1 na 2

Afrika-Dzonga

VUTIHLAMULERI BYA VANTSHWA AFRIKA-DZONGA

Ku ringana

Khoma munhu un'wana na un'wana hi ku ringana na hi mfanelo. U nga vi na xihlawuhlawu.

Ndzhuti wa ximunhu

Xixima munhu un'wana na un'wana. Kombisa tintswalo no hlayisa.

Vutomi

Swilo leswi hanyaka hinkwaswo swi na nkoka. Khoma swilo leswi hanyaka hinkwaswo hi xichavo.

Ndyangu

Xixima vatswari va wena. Kombisa tintswalo no tshembeka eka va ndyangu wa ka n'wina.

Dyondzo

Nghena xikolo, dyondza u tlhela u tirha swinene. Landzelela milawu ya xikolo.

Ntirho

Pfuna va ndyangu wa ka n'wina hi mitirho ya le kaya. Vana a va fanelangi ku sindzisiwa ku lava ntirho.

Ntshunxeko na vuhlayiseki

U nga tshuki u vavisi, u karhata kumbe u chavisa van'wana naswona u nga pfumeleli van'wana ku endla sweswo. Herisa ku hambana ka mavonele hi ndlela yo rhula.

Nhundzu

Xixima nhundzu ya vanhu van'wana U nga onhi nhundzu naswona u nga yivi.

Vukhongeri, swikholwakholwana na mavonele

Xixima swikholwakholwana na mavonele ya vanhu van'wana.

Vuhlayiseki

Hlayisa misava. U nga onhi mati na gezi. Hlayisa swiharhi na swimila. Hlayisa yindlu ya ka n'wina na muganga wa ka n'wina swi tshama swi basile no va swi hlayisekile.

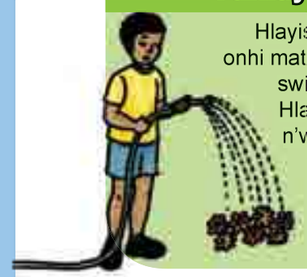

Vuakatiko

U va muakatiko wa Afrika-Dzonga wo lulama no tshembeka. Xixima milawu u tlhela u tiyisisa leswaku van'wana va endla sweswo na vona.

Ntshunxeko wo humesa mavonele

U nga hangalasi vunwa na rivengo.Tiyisisa leswaku vanhu van'wana a va rhukaniwi kumbe va tlhaviwa hi marito.

Published by the Department of Basic Education
222 Struben Street
Pretoria
South Africa

© Department of Basic Education
Third edition 2013

ISBN 978-1-920458-81-2

The Department of Basic Education has made every effort to trace copyright holders but if any have been inadvertently overlooked, the Department will be pleased to make the necessary arrangements at the first opportunity.

This book may not be sold.

Giredi ya 6

Rainbow WORKBOOKS

Rirrimi hi XITSONGA

1. Ntiyiso na mitsheketo
2. Tiko ra hina na matiko man'wana
3. Vanhu na tindhawu
4. Misava ya swiharhi

XITSONGA

Buku ya 1

Siku

- *Rixaka rin'wana na rin'wana ra vanhu ri na switori leswi ri tsakelaka ku swi rungula nkarhi na nkarhi.*
- *Switori leswi swi vitaniwa mitsheketo.*
- *Lowu i ntsheketo wa N'wampfundla loyi a nga na vuxisi.*
- *Xiya swifaniso eka pheji leri kutani u vula leswaku a wu ta endla yini eka xitori lexi.*

1 N'wampfundla a xisa N'wandlopfu na N'wankavangaheti

A hi hlayeni

Siku rin'wana N'wampfundla a famba ekusuhi na ribuwa ra lwandle loko a vona N'wandlopfu na N'wankavangaheti va ri karhi va vulavula. A lava ku twa leswi a va vulavula hi swona, kutani a pavalala esaveni a yingisela hi vukheta.

N'wankavangaheti u te: "N'wandlopfu, u xiharhi xa matimba swinene ku tlula swiharhi hinkwaswo emisaveni kasi mina ndzi xiharhi xa matimba swinene elwandle. Loko ho tirhisana hi nga endla leswaku swiharhi hinkwaswo swi endla ku rhandza ka hina."

"Ina," ku hlamula N'wandlopfu, "u vurisile! I mavonelo ya kahle walawo. Hi fanele ku tirhisana."

Kambe N'wampfundla a vulavula a ri yexe a ku: "A ndzi swi pfumeleli sweswo. A va nga ndzi fumi mina. Ndzi ta va xisa ndzi tlhela ndzi va lwisa, ndzi va khawurisa." N'wampfundla u suke a famba, thamu, thamu, hi luyaa, a rhelela na ribuwa ku kala a nghena ekhwatini. Ekhwatini u kumile ntambhu yo leha swinene. Kutani a tlhelela eribuweni ku ya vulavula na N'wankavangaheti.

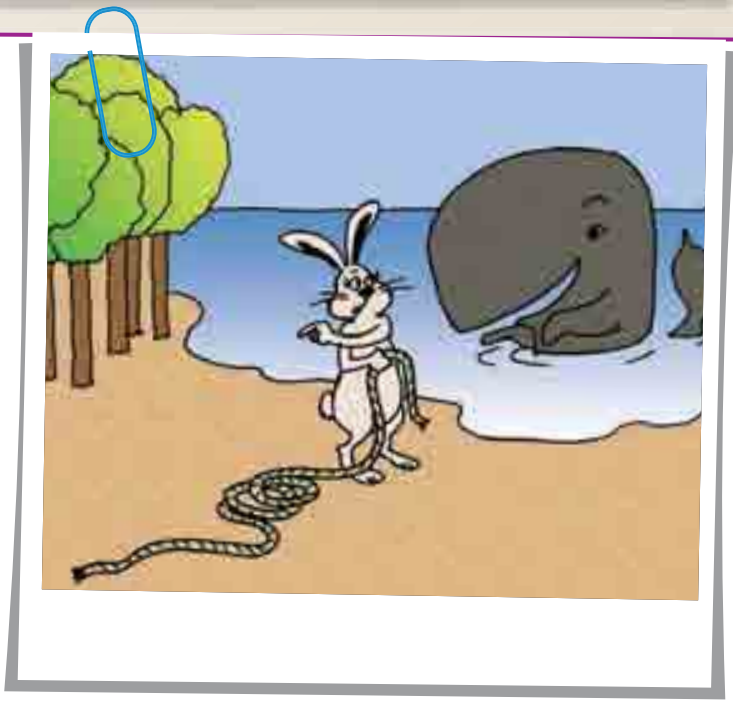

"N'wankavangaheti," ku vitana N'wampfundla, "u xiharhi xa matimba swinene. Xana u nga ndzi pfuna?"

"Ina, ndzi nga ku pfuna." Ku vula N'wankavangaheti, a tsakile hikwalaho ko komberiwa leswaku a pfuna no byeriwa leswaku u na matimba. "Xana ndzi nga ku endlela yini?"

"Yhaa!" ku vula N'wampfundla, "Ndzi na homu leyi nga jiyela endzhopeni, le khwatini. Xana u nga ndzi pfuna ku yi koka yi huma?"

"Hi swona," ku vula N'wankavangaheti. "Ndzi ta tsakela ku ku pfuna."

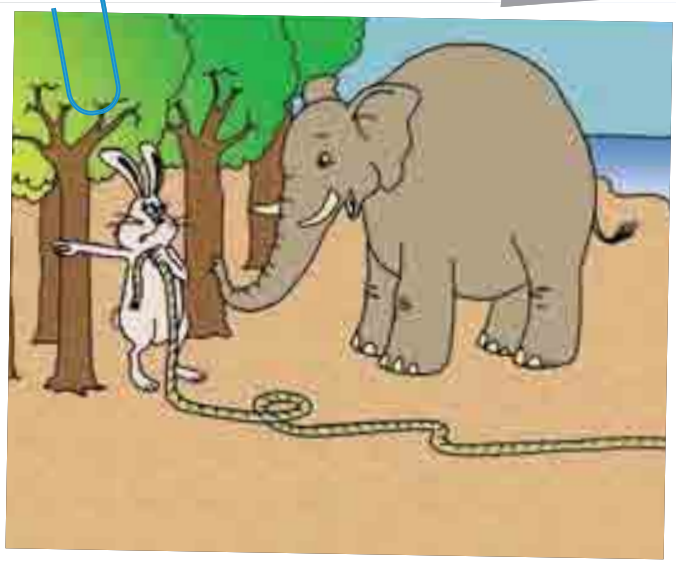

Kutani N'wampfundla a bohelela ntambhu encileni wa N'wankavangaheti. U te: "Ndzi ta ya ndzi ya bohelela tlhelo lerin'wana ehon'wini ya mina. Yima kwala. Loko u twa xigubu, sungula ku koka."

N'wampfundla a siya N'wankavangaheti eribuweni kutani a famba ku ya lava N'wandlopfu.

"He N'wandlopfu, ku vula N'wampfundla, "u xiharhi xa matimba swinene. Xana u nga ndzi pfuna?"

"Ina, ndzi nga ku pfuna." Ku vula N'wandlopfu, a tsakile hikwalaho ko komberiwa ku pfuna no byeriwa leswaku u na matimba. "Xana ndzi nga ku endlela yini?"

"Yhaa!" ku vula N'wampfundla, "Ndzi na homu leyi nga jiyela endzhopeni, le khwatini. Xana u nga ndzi pfuna ku yi koka?"

"Ina, ndzi nga ku pfuna," ku vula N'wandlopfu. Ndzi na matimba yo kota ku koka tihomu ta makumembirhi hi nkarhi wun'we!"

"Inkomu," ku vula N'wampfundla. Kutani N'wampfundla a bohelela tlhelo lerin'wana emirini wa N'wandlopfu. "Ndzi ta ya ndzi ya bohelela tlhelo lerin'wana ehon'wini ya mina. Yima kwala. Loko u twa xigubu, sungula ku koka." N'wampfundla u vule sweswo kutani a suka a tsutsuma.

Ekhwatini N'wampfundla u tshamile ehansi kutani a ba xigubu. N'wankavangaheti a sungula ku koka na N'wandlopfu na yena a sungula ku koka. Hi nkarhinyana ntambhu yi vambeka swinene. N'wandlopfu a hundzuluka a titsondzela hi ntambhu, kutani N'wankavangaheti a tivona a kokeriwa eribuweni. Leswi swi n'wi hlundzukisile swinene. Hi loko a nyupela elwandle. Nkoko wolowo wu endle leswaku N'wandlopfu a ndzundzela eribuweni ku kala a ya nghena elwandle. N'wandlopfu a kwata swinene, a koka hi matimba ya yena hinkwawo. Loko va ha kokelana, N'wankavangaheti a huma endzeni ka mati.

"Ndzi kokiwa hi mani?" Ku ntsetela N'wankavangaheti.

"Ndzi kokiwa hi mani?" Ku huwelela N'wandlopfu.

Kutani va lemuka leswaku a va boheleriwile eka matlhelo mambirhi ya ntambhu.

"U ndzi xisile!" ku vula N'wandlopfu hi rito lerikulu.

"Ndzi ta ku dyondzisa leswaku a ndzi endliwi xiphukuphuku mina!" Ku vula N'wankavangaheti.

Va tlhela va sungula ku kokelana ntambhu. Kambe sweswi ntambhu yi tsemeka. N'wankavangaheti na N'wandlopfu va ku gaa, hi mihlana. Leswi swi va hlundzukise ngopfu lero va tikume va nga ha hlamulani na siku na rin'we. Hi vumbirhi bya vona va tsandzekile ku fuma swiharhi hinkwaswo emisaveni na le lwandle.

N'wampfundla yena a titshamela ekhwatini a file hi ku hleka.

Siku

2 Ku ehleketa hi N'wampfundla, N'wankavangaheti na N'wandlopfu

A hi vulavuleni

- *Xana xitori lexi i xa ntiyiso? Hikwalaho ka yini u vula sweswo?*
- *Hikwalaho ka yini N'wandlopfu na N'wankavangaheti a va ehleketa leswaku va nga tirhisana?*
- *Hikwalaho ka yini N'wampfundla a lava ku swi sivela?*
- *Xana N'wandlopfu na N'wankavangaheti va pfumele ku endla yini ku pfuna N'wampfundla?*
- *Xana a va fanele ku yimela yini?*
- *Xana u ehleketa leswaku N'wandlopfu na N'wankavangaheti va hlamulana eka masiku ya namuntlha?*
- *Hikwalaho ka yini swi hlekisile N'wampfundla?*

A hi tsaleni

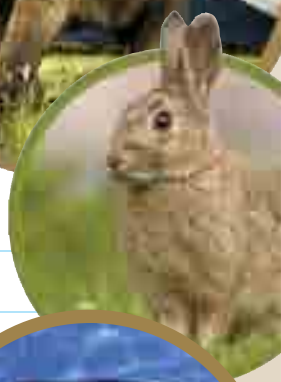

Xana N'wampfundla u endle yini leswaku a kota ku twa leswi N'wandlopfu na N'wankavangaheti a va vulavula hi swona?

Xana N'wampfundla u kombele N'wandlopfu na N'wankavangaheti ku n'wi pfuna hi yini?

Xana N'wampfundla u bohile yini hi ntambhu?

Hikwalaho ka yini N'wampfundla a tsutsumele ekhwatini?

Xana ku humelele yini eka N'wandlopfu na N'wankavangaheti?

Xana u nga tsakela ku va na munghana wo fana na N'wampfundla? Hikwalaho ka yini?

U dyondzile ku tirhisa swirhatana eka marito lama vuriwaka hi vanhu. Sweswi u fanele ku dyondza milawu mimbirhi leyintshwa yo tirhisa swirhatana.

Xosungula, hi tirhisa tinxaka timbirhi ta swirhatana loko vito ra xivulavuri ri nyikiwe exikarhi ka leswi vuriweke, tanihi:

- "Ndzi ku kombele kambirhi," ku vula manana, "ku hlantswa mabikiri."
- "Rholelani thyaka," ku vula mudyondzisi. "Rivala ra mitlangu ri thyakile."

Xa vumbirhi, loko hi tsala hi filimi, DVD, vhidiyo kumbe buku, hi tsala vito ra yona endzeni ka swirhatana, hi ndlela leyi:

- Ndzi vonile muvhi wa "Sarafina".
- Ndzi hlayile buku ya "Ririmi i madlayisana".

A hi tsaleni

Sweswi hi ku tirhisa milawu leyimbirhi, tsala swirhatana eka swivulwa leswi landzelaka.

1 Xana u khandziya thekisi yo ya edorobeni? ku vutisa Amina.
2 Xana u lava ku ya eka vhengele rihi? ku vutisa Mariah.
3 Xana u wu vonile muvhi wa Shrek?
4 Xana u ta hlaya buku ya Swihungwana swa vana?
5 Ndzi fanele ku hlaya buku ya Mitsheketo.
6 Hetisa ntirho wa wena, ku vula manana, kumbe a wu nge yi voni TV.
7 U le khombyeni! Ku huwelela Thami. Manana wa wena u ku vonile loko u endla sweswo.
8 Ndzi karhele, ku vula Carol. Ndzi ya eku etleleni hi awara ya 7 nimadyambu.
9 Makhekhe ya nuhela kahle, ku vula kokwana a byela Mandu, loko a ya humesa eovhenini.
10 Ndza navela, ku vula Thandi, wonge ndzi nga tiva leswaku mudyondzisi wa mina eka lembe leri taka ku ta va mani.

Tsundzuka hi hlamuserile leswaku vanhu va tindhawu to hambana va na mitsheketo ya vona. Lowu hi nga sungula hi wona wu mayelana na N'wampfundla loko a xisa N'wankavangaheti na N'wandlopfu. Eka pheji leri landzelaka u ta hlangana na ntsheketo wa ndhavuko wa Xiafrika lowu vulavulaka hi N'wampfundla loyi a ri na miharihari tanihi N'wampfundla loyi hi hlayeke hi yena. Ntsheketo wu vitaniwa "N'wampfundla a xisa N'wanghala na N'wangwenya". Eka mitirho leyi landzelaka mi ta hlaya ntsheketo lowu humaka eJapan.

Teacher
Sign:
Date:

Siku

3 N'wampfundla a xisa N'wanghala na N'wangwenya

A hi endleni

Xiya hi vukheta swifaniso leswi swa nhungu leswaku u ta kota ku vona leswi xitori xi vulavulaka hi swona. Kutani tirha na munghana wa wena. Mi fanele ku endla swilo swimbirhi.

- Xosungula, boxani leswi humelelaka eka xifaniso xin'wana na xin'wana. Ntsheketo lowu wu yelana swinene na lowo rhanga.
- Xa vumbirhi, hlamusela xitori hi marito ya swiharhi leswinharhu. Leswi swi vula leswaku xitori xi vumba hi leswi vuriwaka hi swiharhi.

U ta fanela ku tirhisa leswi u swi tivaka mayelana na swirhatana. Ku na bokisi ra ntivomarito eka mapheji hinkwawo ku kota ku ku pfuna ku tsala leswi vuriwaka hi swiharhi. Tsala mpfampfarhuto ephepheni kutani u kombela munghana leswaku a wu kambisisa.

A hi tsaleni

Sweswi tsala xitori xa wena hi vurhon'wana etlhelo ka swifaniso leswi faneleke.

Bokisi ra marito ra 1

xinorobaji xa switirayipi	mavoko etinyongeni	xikhovha emurhini	ku etlela	ku languta	ku hleka

Marito lamantshwa

Bokisi ra marito ra 2

bumbula	ntambhu yo tiya	koka a tlhela a koka	hisa	dzuka nyuku	hlundzuka	ndzi na matimba ku tlula	hleka	mfenhe	mhala	kondlo

Siku

A hi endleni

4 Mayelana na N'wampfundla

Tlhelela eka xitori xa N'wampfundla, N'wankavangaheti na N'wandlopfu.

Hi swihi swiharhi leswi a swi lava ku lawula misava na lwandle?

N'wampfundla i ximunhuhatwankulu exitorini xexo. Xana u nga hlamusela N'wampfundla hi ndlela yihi?

Sweswi hlamusela mahanyelo ya munghana wa wena. Boxa leswaku hikwalaho ka yini a ri munghana wo tshembeka u tlhela u vula leswi u swi tsakelaka hi yena.

Marito mambirhi ya katsiwa ku vumba rito rin'we. Marito man'wana ya rhangeriwa hi xiritwana lexi tsariwaka emahlweni ka rito.
Xikombiso:
***famba* + *borile* = *mafambaborile*.**

Marito lamantshwa

A hi tsaleni

Tsala marito lama rito ri humaka eka wona.

xigidavusiku	njiyamavele	nsatimuni	mabahleka	sikunene

Sweswi hlanganisa marito lama.

ta + tona	Khombo + muni	mhala + mhala	nyoka +hansi	mhaka + muni

Ntivomarito

Rito ri vumba hi mapeletwana. Ku na marito ya peletwana rin'we: dya; mambirhi: famba; manharhu: kukula; sweswo sweswo.

Boxa ntsengo wa mapeletwana ya marito lama nga endzeni ka mabokisi.

teka	luma	kukula	etlela	tsala	wisa	tlakusa	tirhisiwa
dyana	heta	saseka	tlula	tlulela	hleka	homu	suma

Tsala swivulwa swinharhu u tirhisa marito lama eka wona ku katsiweke marito mambirhi.

Teacher

Sign:

Date:

Siku .....

49 Vusiku byo hlamarisa

A hi vulavuleni

- **Xana u tshama u lorha norho wo chavisa?**
- **Xana u lorhile yini?**
- **Xana u tshama u lorha hi buku leyi u yi hlayeke?**

A hi hlayeni

Madyambu man'wana Lindiwe a badamile emubedweni wa yena. A hlaya buku hi tingwenya eka magazini leyi a yi rhandzaka swinene ya "National Animal Magazine". Loko a nga si etlela u vekile magazini exelufini ya tibuku, ehandle ka rivanti ra bavhurhumu.

Endzhaku ka nkarhi evusikwini byebyo, u pfukile a ya ebavhurhumu. U twile mpfumawulo wa noti wu huma exelufini ya tibuku. A khomiwe hi vurhongo kutani a nga swi tekelangi enhlokweni. Kutani nhulu ya tinyuziphepha na timagazini ehenhla ka xelefu yi sungurile ku dzinginika. Nhulu yi werile ehansi, tinyuziphepha na timagazini ti hangalaka ehansi. Mpfumawulo wa noti wu sungula ku twakalela ehenhla.

Lindiwe a nga tshembi leswi a swi vona, ngwenya leyi n'unun'utaka a yi huma ehansi ka xelufu ya tibuku. A yima a nga tshukatshuki hikwalaho ko chava. A languta ngwenya loko yi kokova yi rhalarhala kamara. A yi vonaka wonge a ku ri kona yi huma ematini, miri wa yona a wu tshona mati kutani a yi siya tiva ra mati ehansi. Ngwenya yi endlile mpfumawulo wa noti kutani yi fambafambisa nhloko na ncila swi ya emahlweni na le ndzhaku. Yi pfurile nomo wa yona hi loko Lindiwe a titumbeta loko a vona meno ya yona lamakulu.

Magazini ya"National Animal Magazine" a yi tshamile ehansi ekusuhi na ngwenya. Swin'wana a swi nga tshamisekangi. Lindiwe a yi xiyisisa, kutani a lemuka leswaku xifaniso ekhavhareni a xi ri xo hambana. Ematshan'wini ya ngwenya leyikulu etlhelo ka nambu, a ko va na ribuwa ra nambu. U rholerile magazini. Hi nkarhi wolowo ngwenya yi tlakusa ncila wa yona hi matimba kutani yi faya vhasi ya mana wa yena leyi a yi rhandzaka swinene. Tinghilazi ti hangalaka na ndhawu hinkwayo. Lindiwe u tsutsumerile ekamareni ra yena kutani a pfala rivanti. U tshamile emubedweni a titwa a ponile a ri na ku rhula.

"Kumbexana ndlela yo antswa yo yi hlongola i ku yi nyika swakudya," ku ehleketa Lindiwe. A languta magazini kutani a vulavula a ri yexe, "loko ngwenya yi kota ku kokova yi huma exifanisweni, na swiharhi swin'wana swi ta va swakudya swa kahle eka ngwenya," ku vula Lindiwe. Ku buluka lokukulu ku n'wi

Marito lamantshwa

Wanuna wa xifumi:
Xana u endla yini emutini wa mina? Hatlisa u huma, xiphukuphuku lexi.
Jaha:
Nkulukumba, ndzhuti wa murhi lowu wu angarhela na yindlu leyi. Ndzhuti i wa mina, leswi vulaka leswaku yindlu na yona i ya mina.

Hi nhlundzuko lowukulu wanuna a huma endlwini kutani vanhu hinkwavo va muganga va ta ku ta vona yindlu leyikulu no tiphina hi ku tshama endzhutini wa murhi. Va ndhundhuzerile jaha hi leswi ri koteke ku va pfuna.

Ntsheketo wo huma eJapan

A hi vulavuleni

Xana u ehleketa leswaku swilo swa ntsheketo lowu swi humelerile?
Hikwalaho ka yini?
Hi yihi dyondzo ya ntsheketo lowu? (Xana hi dyondza yini eka xitori xo fana na lexi?)
Hikwalaho ka yini vanhu va matiko yo hambana va rhandza ku rungulela vana va vona mitsheketo yo fana na leyi?
Xana u ehleketa leswaku vanhu va nsele ku kota wanuna wa xifumi va kona?

A hi tsaleni

Hlaya xitori kutani u hlamula swivutiso.

Swimunhuhatwa swa xitori i vamani?

Hikwalaho ka yini wanuna a hlekelela loko a hoxa nsuku exikhwameni xa yena?

Siku

6 Endzhutini wa murhi

Ha swi tiva leswaku riviti i vito ra munhu, ndhawu kumbe xanchumu. Rihlamuseri kumbe ribumabumeri i rito leri hlamuselaka swin'wana hi riviti. Hi lexi xikombiso xo huma eka xitori: A a ri wanuna wa nsele.

A hi endleni

Hi mitlawa ya n'wina, encisani swiendleko swa xitori. Mi ta kuma swi olova ngopfu hikuva xi tsariwe hi xivumbeko xa ntlangu. Mi fanele ku nyika xitori mahetelelo lamantshwa. Kombisani ku encisa ka n'wina eka vadyondzi va tlilasi. Boxani leswaku hi wihi ntlawa lowu veke na mahetelelo yo hlawuleka.

A hi tsaleni

Bana xirhendzevutana eka ribumabumeri ra xivulwa xin'wana na xin'wana. Kutani nkhwatihata riviti leri hlamuseriwaka.

Wanuna wo fuma a tshama endlwini leyikulu.
Murhi wa rihlaza wu nyika ndzhuti lowukulu.
Jaha ri endlele vanhu va muganga nkhuvu lowukulu.
Jaha ro tlhariha ri tshamile endzhutini wo hola.
Wanuna wa mona a nga pfumeli leswaku mufana a tshama ehansi ka murhi.

Nkhwatihata ribumabumeri eka xivulwa xin'wana na xin'wana. Kutani tsala ritofularha ra ribumabumeri eka xivandla xa le ka tlhelo ra xinene. Hi ku endlele xo sungula.

Xifumi xi na yindlu yo saseka.	biha
Wanuna u tshamile ehansi ka murhi wo leha.	
Vanhu va muganga va na tintswalo.	
Risimati u khile maapula emurhini lowukulu.	
Jaha ri xavile yindlu leyintshwa.	
Sesana u nwa masi yo hisa.	
Siku ra namuntlha hi lerinene.	
N'wana lontsongo wa rila.	
Mudyondzisi u xavile movha lowuntshwa.	
Movha wo basa i wa Gija.	

A hi tsaleni

Bula na munghana wa wena hi leswi mi swi vonaka exifanisweni lexi. Tirhisa mabumabumeri ku hlamusela leswi u swi vonaka exifanisweni.

A hi tsaleni

Hlamusela mahanyelo ya wanuna wa xifumi wa le ntsheketweni. (Nhlamuselo leyi yi vitaniwa vumunhuhati.) Tirhisa man'wana ya mabumabumeri lama u ma dyondzeke eka dyondzo leyi.

Teacher

Sign:

Date:

Siku

7 Mufana loyi a tshamaka laha ku fumbiwaka thyaka kona

A hi hlayeni

- *Xiyisisa xitori xa nyuziphepha na swifaniso. Xana u ehleketa leswaku xi vulavula hi yini?*
- *Hi ku vona ka wena xana xitori lexi xi humelerile hi ntiyiso? Hikwalaho ka yini?*

Mhalamhala

12 Nhlangula 2013

Mufana na timbyana ta yena

Sizwe wa malembe ya khumemune u tshama laha ku fumbiwaka thyaka kona ku suka loko a ha ri lontsanana. Ndhawu leyi ku fumbiwaka thyaka eka yona ya nuha futhi Sizwe ko tala a nga na swakudya swo ringanela leswaku a kota ku dya. Vutomi bya yena bya tika, kambe hambiswiritano, u tinyika nkarhi wo hlayisa timbyana ta yena leto ondza, leti tshamaka kwala kusuhi na laha ku fumbiwaka thyaka kona. Loko Sizwe a kuma swakudya leswitsongo leswaku a kota ku dya, u ti vekela xanchumu. Lexi i xitori xa yena.

Ndhawu leyi ku fumbiwaka thyaka eka yona a hi ndhawu leyi vanhu va nga hanyaka eka yona. Nkarhi wun'wana swa ndzi chavisa. Vanhu a va hanyi kahle endhawini leyi. Ko tala va hisa swilo leswaku va kota ku tikufumeta kasi musi wu onha mahlo na mahahu ya vona.

Loko ndzi ri na malembe manharhu a ndzi tshama na vakokwana. Loko va lova, manana, buti wa mina na mina hi yile hi ya tshama na hahani, kambe u hi hlongorile. A hi nga ri na ko ya kona, kutani hi fambile ku ya tshama laha ku fumbiwaka thyaka kona. Manana u nghene hi vuvabyi, kava loko hi n'wi yisa exibedhlele. U tshamile nkarhi wo leha exibedhlele kambe u vile a lova. A ndzi karhatekile swinene.

Maxaka a va nga hi lavi. Kutani hi tlhelerile laha ku cukumetiwaka thyaka kona. Ndzi akile yindlunyana ya mina. A ko va ndhawu yo etlela ntsena. Nkarhi wun'wana a ndzi rholela mpahla ya khale, kutani ndzi yi hlantswa leswaku ndzi ta kota ku ambala. Nkarhi wun'wana a ndzi va na xivundza, kambe a ndzi ri na timbyana leti nga maxaka ya mina sweswi. Ndzi na 20 wa timbyana. Mune wa timbyana letitsongo ti etlela na mina kasi tin'wana ti etlela ehandle. Ta ndzi hlayisa. Timbyana a ti vulavuli kambe ti nga ponisa vutomi bya wena.

Ndzi tsalele presidente papila ndzi kombela leswaku a pfuna vanhu lava tshamaka laha ku fumbiwaka thyaka kona.

A hi vulavuleni

- *Endla nxaxameto wa swiphiqo leswi Sizwe a swi hlayaka exitorini xa yena. Swi ringanise na leswi a swi tsaleke eka papila ro ya eka presidente.*
- *Sizwe u hlanganile na swiphiqo swo tala evuton'wini bya yena. A hi voneni leswaku i swiphiqo swingani leswi u nga swi boxaka.*
- *Xana wa ha tshama laha ku fumbiwaka thyaka kona?*
- *Vana vo fana na Sizwe va nga ya kwihi loko va lava ku pfuniwa?*

Nxaxameto wa swiphiqo:

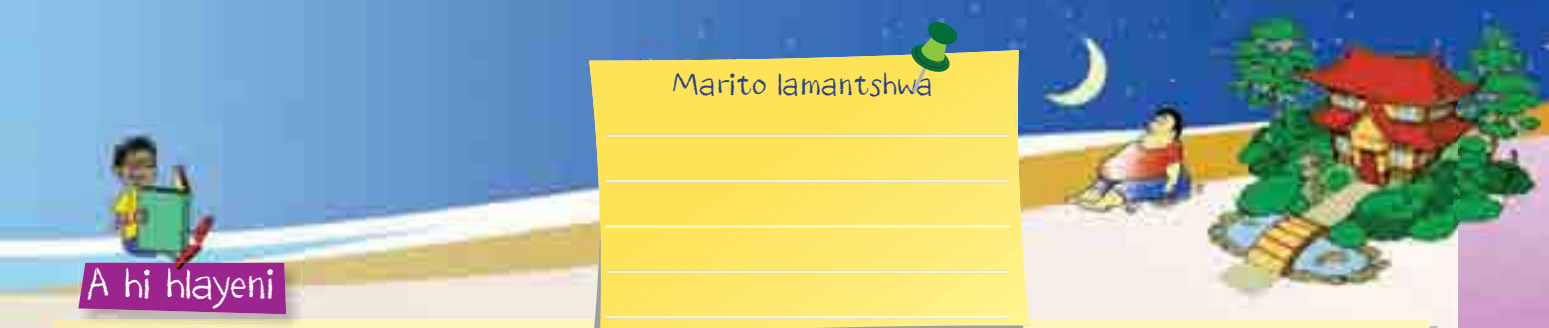

Marito lamantshwa

A hi hlayeni

Eka Presidente Zuma

Ndzi kombela mi pfuna vanhu lava tshamaka laha ku fumbiwaka thyaka kona. Ku hava mati, swakudya na gezi. Ndzi kombela leswaku mi susa vana endhawini yo chela thyaka mi va yisa etindhawini ta vuhlayiseki. Ndzi kombela leswaku mi tlhela mi va yisa exikolweni. Mina ndzi na nkateko. Vutomi bya mina byi cincile naswona ndzi na kaya na ndyangu lowuntshwa. Ndzi sungule ku ya exikolweni. Ndzi rhandza vadyondzisi va mina na ku hlaya tibuku. Kambe ndzi vilerisiwa hi buti wa mina.

Wa ha tshama laha ku lahliwaka thyaka futhi ku tshama endhawini leyi swi na khombo. Hambiswiritano a ku ri na vanhu lava a va ri kahle eka mina. Timbyana ta mina a ti ri kahle naswona a ndzi ti rhandza swinene. Ndzi kombela leswaku mi pfuna vanhu lava va tshamaka laha ku fumbiwaka thyaka. Va lava swakudya. Va lava ku pfuniwa hi n'wina.

Hi mina
Sizwe

A hi tsaleni

Xiyisisa atikili ya nyuziphepha na papila. Nkhwatihata mabumabumeri hinkwawo lama Sizwe a ma tirhiseke ku hlamusela vutomi bya yena endhawini yo fumba thyaka. Sweswi tsala swivulwa swa ntlhanu u tirhisa mahlawuri.

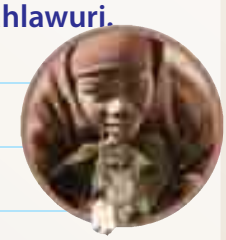

Tsala swivulwa u tirhisa tiphere ta marito lama landzelaka. Hi ku endlele xikombiso.

ndzi	mina	Ndzi rhandza timbyana ta mina.
wena	n'wina	
yena	vona	
hina	n'wina	
n'wina	vona	
vona	hina	

Siku

8 Mayelana na mina

A hi vulavuleni

Eka dyondzo leyi nga hundza u hlayile hi vutomi bya Sizwe loko a ha ri xifanyetana.

Bula na ntlawa wa wena hi vutomi bya wena na leswi humeleleke eka swiyimo swo hambana swa vutomi bya wena. Nghenisa swiyimo swa nkoka eka kholomu ya le ximatsini kutani u hlamusela leswi humeleleke eka xiyimo xin'wana na xin'wana. Sungula eka nkarhi wa ku velekiwa ku fika eka nkarhi wa sweswi.

A hi tsaleni

Malembe	Swilo swa nkoka evuton'wini bya mina
Ku velekiwa	

Marito lamantshwa

A hi tsaleni

Tsala edayarini mayelana na nkarhi lowu u nga titwa u tsakile swinene.

Eka Dayari

Vumba swivulwa leswi heleleke hi ku ba ntila ku suka eka xiphemu xa tlhelo ra pinki ku ya eka xiphemu lexi faneleke eka tlhelo ra rihlaza.

A hi kuma mpahla ya khale kutani		mubedo wa mina a wu kufumela.
A ndzi pfumala ko ya kona hikwalaho		ndzi tsundzuka vanghana va mina.
Timbyana ta mina a ti tsakela ku etlela na mina hikuva		hi hlantswa leswaku hi ta kota ku ambala.
Hambiloko ndzi tshama na ndyangu lowuntshwa		ndzi akile yindlunyana ya mina.

Hikahata swivulwa leswi landzelaka.

xana u tshama kwihi

xana u tsakile ku va na ndyangu lowuntshwa

xana u tsakela ku nghena xikolo

siku ra ku velekiwa ka mina ri hi mawuwani

Teacher

Sign:

Date:

Siku

9 Nhwanyana wa xikolo u ponisa vutomi bya mufana

A hi hlayeni

- *U nga si sungula ku hlaya atikili leyi ya nyuziphepha, languta nhlokomhaka, xifaniso na phamfulete eka pheji leri nga langutana na leri. Ringeta ku kumisisa leswaku atikili yi vulavula hi yini.*
- *Sweswi hlaya atikili.*

Muviki wa mahungu — Musumbhunuku 27 Nyenyenyani 2013

Muhlamberi wa muntshwa i muponisi

Bongi Shabalala, mudyondzi wa 12 wa malembe, wa Giredi ya 5 eFundani Primary School, u ponisile mufana wa xikolo loyi a a nwela edan'wini. Michael Naidoo wa malembe ya nhungu a ri ku khideni exidan'wanini xa Rough Dam ekusuhi na xikolo hi Ravuntlhanu nindzhenga. Ku ya hi swiviko, mufana wa giredi ya 3 a ringeta ku tlula ku suka emurhini, kambe nhloko yi banana na rhavi ra murhi a nga si nghena ematini. Bongi loyi a ri endleleni yo ya ekaya ku suka exikolweni, u vonile mufana a papamile exidan'wanini. Hi ku hatlisa a tlulela endzeni ka damu ku ponisa mufana. I kapiteni ya swa ku hlambela exikolweni xa vona naswona u na setifikheti eka swa xilamulelamhangu.

Bongi u rhwale mufana ku ya etlhelo kutani a n'wi phaphamisa. A tiva maendlele yo phaphamisa hi ku hefemulelela moya enon'wini wa xigulana. Va Xihambano xo Tshwuka va vula leswaku maendlelo yo ponisa vutomi tanihi lama a ya nonohi kambe u fanele ku endla xanchumu hi xihatla. Loko ku hefemula ka munhu ku miyela, u fanele ku endla xanchumu hi ku hatlisa.

Hi nkateko, munghana wa Bongi, Fanisa Baloyi na yena a hundza hi ndlela loko nghozi leyi yi humelela. Mbyana ya yena yi sungule ku vukula kutani yi ya laha Bongi a ri ku pfuneni mufana kona. U tivise nhloko ya xikolo loyi a vitaneke vanhu va vukorhokeri byo ponisa vanhu.

Bongi u ta amukela sagwati ra vunhenha no ponisa vutomi bya Michael Naidoo.

Nhloko ya xikolo Manana Makhanya, u hlamuserile leswaku a layile vana va xikolo hinkwavo leswaku va tikhoma kahle. A va nga fanelangi ku ya edan'wini va ri voxe. Nhloko ya xikolo u kombele vana hinkwavo ku nghenela titlilasi ta xilamulelamhangu na swa ku hlambela.

Marito lamantshwa

Nyuziphepha yi tsarile na phamfulete mayelana na timhaka ta xihatla, leyi vulaka leswaku maendlele yo ponisa vutomi ya olova ku ya landzelela no ya tirhisa. Hlaya phamfulete.

A B C ya swiyimo swa xihatla

A Ndlela ya moya

- Voyamisela nhloko endzhaku.
- Tlakusa xilebvu.

B Ku hefemula

- Xana munhu wa hefemula? Loko swi nga ri tano, huhutela moya enon'wini wa yena. Pfala tinhompfu hi tintiho.
- Pfala nomo wa yena hi lapi (kumbe hi pulasitiki leyi boxiweke mbhovo eka yona) ku sivela ku ngheniwa hi HIV hikwalaho ka timbanga na swilondza.
- Tshikelela milomo ya wena ehenhla ka nomo wa munhu yoloye.
- Pfurhetela enon'wini wa yena.
- Voyamisela nhloko endzhaku.
- Kamba loko xifuva xi tlakuka na ku hefemula kun'wana na kun'wana.

C Ku rhendzeleka ka ngati

- Twelela phalisi enhan'wini ya munhu yoloye.
- Loko ku nga ri na phalisi (ku ba ka mbilu) tshikelela rhambu ra xifuva ra xigulani hi mavoko mambirhi.
- Pompa xifuva ka khumentlhanu kutani u huhutela kambirhi.
- Vuyelela ku kala phalisi yi vuya kumbe ku fika vanhu lava nga na vutivi.

Tinomboro ta Mpfuno wa Xihatla wa Rixaka

Maphorisa **10111** Ambulense **10177** Timhaka ta vana **0800 055555**

Tinomboro tin'wana _____ _____

Siku .....

10 Leswi Bongi a ponisiseke mufana xiswona

A hi tsaleni

Tlhela u hlaya atikili ya nyuziphepha. Kutani hlamula swivutiso leswi landzelaka.

Xana nhlokomhaka ya nyuziphepha i yini?

Xana nghozi leyi yi humelele rini?
(Xitsundzuxo: Kuma siku hi ku xiya siku ra nyuziphepha.)

Xana ku humelele yini eka Michael Naidoo? Tsala swivulwa swinharhu ku hlamusela leswi n'wi humeleleke. Sungula swivulwa swa wena hilaha swi kombisiweke hakona laha hansi.

1) Rosungula

2) Kutani a

3) Emakumu a

Hi byihi vutshila byimbirhi lebyi Bongi a byi tirhiseke ku ponisa vutomi bya Michael?

Xana i yini ABC ya ku pfuna eka xiyimo xa xihatla?

A

B

C

Hikwalaho ka yini u fanele ku pfala nomo wa wena loko u huhutela moya enon'wini wa muvabyi?

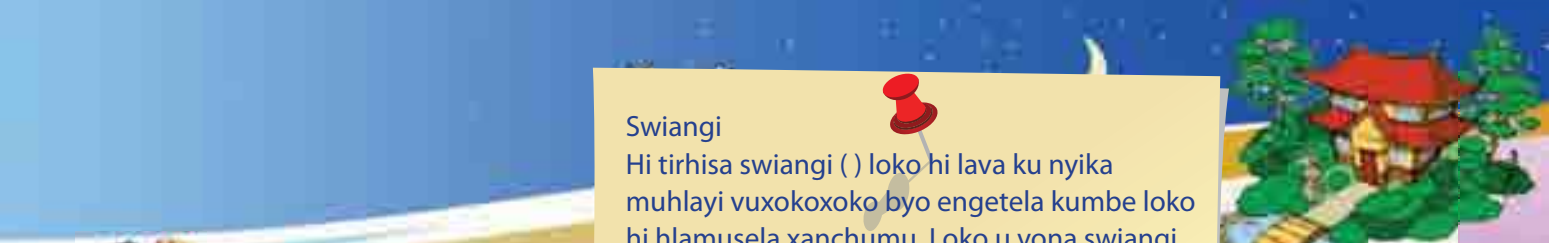

Swiangi
Hi tirhisa swiangi ( ) loko hi lava ku nyika muhlayi vuxokoxoko byo engetela kumbe loko hi hlamusela xanchumu. Loko u vona swiangi loko u ri ku hlayeni, u fanele ku yima, u hlaya leswi nga endzeni ka swiangi. Swi tsundzuke, kutani u ya emahlweni na ku hlaya. Lemuka swiangi eka xiphemu lexi saleke xa buku leyi.

A hi tsaleni

Yelanisa marito na tinhlamuselo ta wona. Tsala nomboro ya rito eximatsini ekusuhi na nhlamuselo leyi faneleke.

1. Ndhawu ya nghozi	Ndlela yo hlawuleka yo endla xanchumu.
2. Phalisi	Ku pfuka ka munhu endzhaku ka loko a titivarile.
3. Phaphama	Ndhawu ya laha nghozi yi humeleleke kona.
4. Maendlelo	Ku ba ka mbilu.

Tlhelela eka atikili ya nyuziphepha. Nkhwatihata **mavitavito** hinkwawo (mavito ya vanhu na ya tindhawu) hi ntila wo tshwuka kasi **mavitaswilo** hi ntila wa wasi. Sweswi tsala maviti ehansi ka tinhlokomhaka leti faneleke.

Munhu		Ndhawu		Xilo	
Bongi		Fundani School		mbyana	

Tsala swivulwa eka nkarhi wa sweswi u kombisa wonge swiendleko swi le ku humeleleni sweswi.
Bongi u ponisile mufana wa xikolo loyi a nwela edan'wini.

Mufana a ringeta ku tlulela ematini ku suka erhavini.

Bongi u tlulerile edan'wini kutani a humesa mufana.

Sweswi hlamusela ndlela leyi Bongi a titweke hi yona. Tsala nhlamuselo ya wena eka nkarhi wa sweswi.

Teacher
Sign:
Date:

Siku

11 Masungulo yo hlawuleka

A hi tsaleni

Xirhangi i ntlawa wa maletere lama kumekaka eku sunguleni ka rito. Xikombiso, **mu**fana, **va**fana, **xi**saka. Xirhangi xi nembeletiwa eka rimitsu/nsinya wa rito. Xi cinca nhlamuselo ya rito loko hi xi engetela emasungulweni ya rito, xikombiso: **e**kaya, **e**xikolweni, **xi**fanyetana.

Hetisa swivulwa hi ku tsala xirhangi eka misinya ya marito.

e–	swi–	mi–	xi–	eka–	mu–

Mufana u honise nhloko ya xikolo a ya ____dan'wini.

Michael i ____fana loyi a nweleke edan'wini.

Ndzi kele ____matana hi ndzheko.

Matuva ya aka ____saka.

Hi ta huma rendzo ro ya _____Malamulele.

____rhi wa nkuwa hi lowukulu.

Ndzi etlela ehenhla ka ___bedo.

___rhi yi sasekisa mbangu wa hina.

Endla phositara yo kucetela vana va xikolo xa n'wina ku nghenela tidyondzo ta xilamulelamhangu na ta swa ku hlambela.

Ndzimana ya kahle yi fanele ku va na nhlokomhaka yin'we. Ndhawu leyi faneleke yo tivisa nhlokomhaka hi le ka xivulwa xo sungula. Loko u lava ku vulavula hi nhlokomhaka yin'wana, u fanele ku sungula ndzimana leyintshwa.

A hi tsaleni

Xiyisisa swivulwa leswi nga laha hansi kutani u susa leswi nga yelaniki na nhlokomhaka. Tsala ndzimana eka xivandla lexi nyikiweke laha hansi. U fanele ku xaxameta swivulwa hi nandzelelano lowu faneleke.

Bongi u ponisile mufana. (xivulwa xa nhlokomhaka)
Mufana u tlulele edan'wini.
Nhloko ya yena yi bananile na rhavi kutani a wela endzeni ka mati.
Damu ri sasekile.
Matluka i ya rihlaza.
Hi nkateko , Bongi a hundza hi ndlela.
Bongi u tlulele endzeni ka mati ku ponisa mufana.

Siku

12 Mapapila mambirhi

Bongi u hlamusela khazi wa yena Nomsa hi leswi a titwiseke xiswona loko a ponisile Michael.

A hi hlayeni

Plot 24
Section 17
Giyani
0826
28 Nyenyenyani 2013

Eka Nomsa

Xana wa ha tsundzuka damu leri hi yeke eka rona loko u hi vhakerile? Hi tiphinile hi ku khida ematini ya rona.

Tolo a ndzi ri endleleni yo ya ekaya ndzi huma exikolweni loko ndzi hundza ekusuhi na damu. Ndzi vonile xanchumu xi papamile ehenhla ka mati kutani ndzi tshinela ku lava ku vonisisa. Ndzi chavile swinene. A ku ri mufana loyi a nwerile ematini. Ndzi chavile ndzi ehleketa leswaku u lovile. Ndzi hluvurile tintanghu na xikete kutani ndzi tlulela endzeni ka mati. Ndzi n'wi khomile kutani ndzi n'wi humesela ehandle. Loko ndzi n'wi vona a etlele ehansi, ndzi hatlile ndzi swi vona leswaku a ri Michael Naidoo, mufana wa giredi ya 3 wa xikolo xa hina.

Hey, Nomsa, a ndzi chuhe ngopfu hikuva a nga hefemuli. Kambe hi nkateko a ndza ha tsundzuka ABC ya xiyimo xa xihatla, leswi ndzi swi dyondzeke etlilasini ya swa xilamulelamhangu. Ndzi kokile pulasitiki ya buku ya mina, ndzi boxa mbhovo kutani ndzi n'wi hefemulela enon'wini.

A ndzi tsakile swinene loko a sungula ku hefemula. Ndzi tsake ku tlurisa loko ndzi vona Fanisa a fika edan'wini na nhloko ya xikolo xa hina, Manana Makhanya.

Ndzi tsakile swinene hikuva Michael wa hanya. Ndzi ta byela un'wana na un'wana loyi ndzi n'wi tivaka leswaku a dyondza ku hlambela no tlhela a nghenela titlilasi ta xilamulelamhangu.

Hi Ravuntlhanu leri taka va ndyangu wa Michael va ta ta ku ta ndzi nyika sagwati.

Kombela mhani wa wena leswaku a ku pfumelela ku ta exikolweni xa hina. Ndza ku navela no ku tsundzuka swinene.

Khazi wa wena
Bongi

Ndzi ku rhumele swifaniso swa hina swa loko hi tlanga swin'we.

Marito lamantshwa

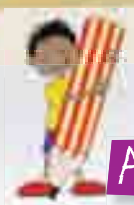

A hi tsaleni

Titeke wonge u Michael. Tsalela Bongi papila u n'wi khensa ku va a ponisile vutomi bya wena. Tirhisa adirese ya wena.

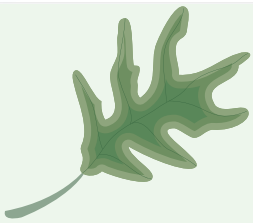

Tsala adirese ya wena laha .....

.....

.....

.....

Tsala siku ra n'hweti laha .....

Eka Bongi

Tsala mahetelelo ya wena laha

Tsala vito ra wena laha

Sweswi tsala adirese evhilopheni yo rhumela papila eka Bongi. (U ta kuma adirese ya yena eka papila ra yena ro ya eka Nomsa).

Vito

Adirese

Khodi

Teacher

Sign:

Date:

13 Ku tihlayisa

- *Ku na tiatikili ta mahungu timbirhi eka pheji leri.*
- *Xiyisisa tinhlokomhaka u tlhela u xiya na swifaniso.*
- *Xana u ehleketa leswaku tiatikili leti ti vulavula hi yini?*
- *Xana u ehleketa leswaku ta yelana?*

A hi hlayeni

Mhalamhala 13 Nyenyankulu 2013

Milawu leyintshwa ya mayelana na ku dzaha yi sirhelela vana

Ku tlula hafu ya vana emisaveni va hefemula moya lowu thyakisiweke hi musi wa fole. Kwalomu ka 5% ya mindzilo eAfrika-Dzonga yi vangiwa hi tisigarete. Milawu leyintshwa leyi sivelaka ku dzaha yi nyika nsirhelelo wun'wana eka vana.

Va World Health Organization va hi lemukisa mhaka ya leswaku ku dzaha musi wa fole leri dzahiwaka hi munhu un'wana (ku hefemula moya wa sigarete ya munhu un'wana) swi na khombo lerikulu, ngopfungopfu eka vana. Milawu leyintshwa ya Afrika-Dzonga mayelana na ku dzaha yi kongomisiwe eka ku sivela vanhu ku dzaha emahlweni ka vana. Leswi swi ta va sirhelela eka musi wa khombo lowu vangaka vuvabyi bya asma, ku khohlola kumbe mavabyi man'wana ya mahahu. Milawu leyintshwa yi hlamusela leswaku a swi le nawini ku dzaha emovheni loko ku ri na vana lava nga ehansi ka 12 wa malembe, naswona ku hava na un'we loyi a nga ehansi ka 18 wa malembe a pfumeleriwaka ku dzaha endhawini leyi ku dzahiwaka eka yona.

Ku engetela, tikhamphani ta tisigarete sweswi ti fanele ku veka swifaniso emaphaketini ya tisigarete ku lemukisa vadzahi leswaku fole a ri lulamelangi rihanyu ra vona na leswaku a va fanelangi ku tirhisa mathema ya "thara ya le hansi swinene" na "Leyitsongo swinene". Tikhamphani tin'wana ta tisigarete ti pirinta mathema lama eka swiphaketana swa vona hikuva swi endla vanhu va ehleketa leswaku tisigarete to "vevuka" a ti na khombo loko ti ringanisiwa na tisigarete ta ntolovelo. Leswi i vuxisi ntsena. Tisigarete to "vevuka" a ti hunguti khombo ro ngheniwa hi mavabyi.

Va Huvo ya Rixaka yo lwa na ku dzaha (NCAS) va vula leswi: "Nawu lowuntshwa wu ta va na mbuyelo lowukulu eka rihanyu ra vanhu. 22% ya Vaafrika-Dzonga va dzaha kasi 78% a va tsakeli ku hefemula musi wa fole ra munhu un'wana. Ku dzaha i xivangelo lexi nga emahlweni ku tlula swin'wana xa mafu lama fikaka nkarhi wu nga si fika na mafu lama nga siveriwaka. Fole ri dlaya 44 000 wa Vaafrika-Dzonga lembe rin'wana na rin'wana. Nhlayo leyi yi tlula nhlayo ya vanhu lava dlayiwaka hi khombo ra mimovha kanharhu."

Vana va swa Ntivomisava wa Rixaka Mawuwani 2013

Hokwe xi ponisa ndzumulo

Loko muhlayisi wa vana a twile hokwe, lexi xi vitaniwaka, Willie, xi vula "mama, n'wana!" u swi tivile leswaku ku na leswi nga hoxeka. U tsutsumile ku ya vona leswi nga endleka kutani a kuma leswaku Hanna Desai wa malembe mambirhi a chokiwile hi swakudya a tlhela a va wa muhlovo wa wasi hikuva a ku nga ngheni moya emahahwini ya yena. Maria u swi kotile ku susa swakudya (endlelo leri a ri dyondzeke eka titlilasi ta xilamulelamhangu) hikwalaho Hanna a va a ponile.

Hokwe, Willie, a xi swi tiva leswaku Hanna a ri ekhombyeni kutani a xi lava leswaku Maria a pfuna hi xihatla. Mutivi wa swinyenyana swa vahokwe wa Ntivomisava wa Rixaka u vula leswaku vahokwe i swinyenyana swo tlhariha swinene. Va swi kota ku twa swiyimo swo chavisa. Swi aka vuxaka na vanhu naswona swi kota ku lemuka khombo."

Namuntlha Hanna u hanye kahle no kumeka a tsakile kasi Willie xona a xi pfumeli leswaku Hanna a suka emahlweni ya xona. Xi n'wi landzelela hinkwako laha a yaka kona xi karhi xi ku, "Ndza ku rhandza."

(ntekelelo eka National Geographic Kids Mawuwani 2010)

A hi vulavuleni

Hlaya nhlamuselo kutani u xiyisisa dayigiramu.

- *Hlamusela munghana wa wena leswi mahahu ya tirhisaka xiswona.*
- *Sweswi tsala miseve eka dayigiramu u kombisa ndlela leyi moya wu nghenaka no huma emahahwini hi yona.*
- *Xana wa swi vona leswaku hikwalaho ka yini swakudya leswi a swi tlimbile Hannah a swi n'wi sivela ku hefemula?*
- *Xana u vona xiphemu xa mahahu lexi onhiweke hikwalaho ko dzaha?*
- *Xana u kota ku vona ku yelana ka tiatikili ta tinyuziphepha letimbirhi?*

Leswi mahahu ya wena ya tirhisaka xiswona

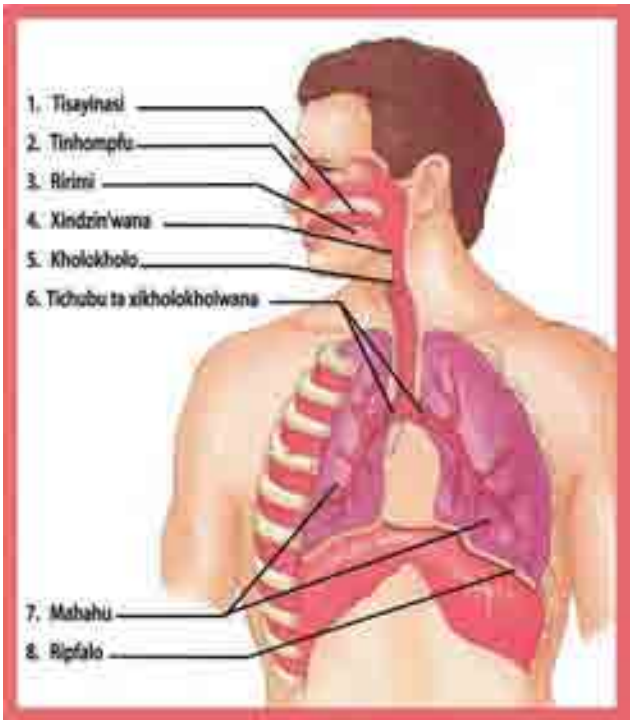

Ndzi hefemula hi nhompfu na nomo.
Moya wa tsakamisiwa, wu kufumetiwa no basisiwa etinhompfini ta mina.
Moya wu rhelela hi kholokholo kutani hi tichubu ta xikholokholwana ku ya emahahwini ya mina mambirhi.
Ehansi ka mahahu ku na nsiha wo tiya swinene. I ripfalo ra mina. Ri pfuna mahahu ku kokela endzeni moya wo tenga no humesela ehandle moya lowu nga tirhisiwa.
Etlhelo ka mahahu ya mina ku na 24 wa timbambu. Ntirho wa tona i ku sirhelela mahahu ya mina. Timbambu ti tlhela ti pfuna mahahu ya mina ku ya endzeni na le handle.

Siku

14 Ku tihlayisa

A hi hlayeni

Hlaya tiatikili ta mahungu kutani u hlamula swivutiso leswi landzelaka.

Xana tiatikili leti ti na yini leswi yelanaka?

Xana milawu yo lwa na ku dzaha yi sirhelela vana njhani?

Hikwalaho ka yini swi xisa vanhu hi ku vula “vevuka” ephaketeni ra tisigarete?

Xana ku tshahiwa vativi vahi eka atikili yo lwa na ku dzaha?

Hi wihi mutivi loyi a tshahiweke eka atikili ya hokwe?

Xana ku dzaha fole leri dzahiwaka hi van’wana swi vula yini? (Xitsundzuxo: Hlaya nhlamuselo exikarhi ka swiangi eka atikili ya nyuziphepha.)

Xana khathuni leyi yi ringanyeta yini mayelana na ku dzaha?

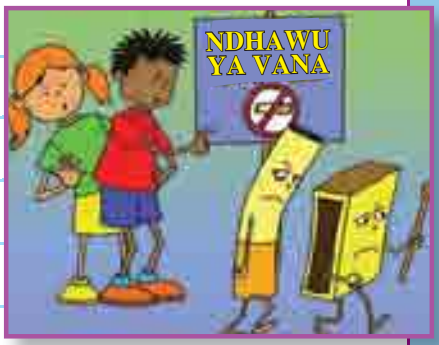

Marito lamantshwa

A hi endleni

Hlawula xin'we kutani u encisa emahlweni ka tlilasi.

- Kombisa munhu lonkulu loyi a dzahaka emahlweni ka n'wana. Ku encisa ku fanele ku kombisa leswi ku dzaha ku endlaka swona eka n'wana. Kuma muhlamuseri eka xiave xo encisa loyi a hlamuselaka munhu lonkulu leswaku hikwalaho ka yini a nga fanelangi ku dzaha emahlweni ka n'wana.
- Kombisa leswi humeleleke eka Hanna. Un'wana entlaweni wa n'wina u fanele ku encisa hokwe kasi un'wana u fanele ku encisa Hanna.

Endla phositara yo hlamusela vanhu lavakulu leswaku va nga dzahi ekusuhi na vana.

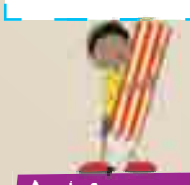

A hi tsaleni

Loko u endlile sweswo, hlela phositara ya munghana wa wena hi ku hlamula swivutiso leswi:

			
Xana nhlokomhaka yi koka mahlo ya vahlayi?			
Xana phositara yi na xifaniso lexi seketelaka mahungu?			
Xana u ehleketa leswaku mahungu ya ta tshikisa vanhu ku dzaha?			
Xana vuxokoxoko eka phositara i byo kongoma?			
Xana phositara yi nga antswisiwa njhani?			

Teacher

Sign:

Date:

Siku

15 Ku dzaha ku na khombo

A hi tsaleni

Hetisa swivulwa hi rito leri faneleke.

U dyondzile hi swirhangi naswona wa swi tiva leswaku swi kumeka eku sunguleni ka rito. Xilandzi i xiphemu xa maletere lexi cincaka nhlamuselo ya rito loko xi nembeletiwile emakumu ya rito. Xikombiso, -ana (tovana), -isa (fambisa),-iwa (dyiwa).

sirhelela	musi
nkolo	onha

Tisigarete ti _____ rihanyu ra wena.

Timbambu ti _____ mahahu ya mina.

Moya wu famba hi _____ wa moya ku ya emahahwini.

Vana va dzahisiwa _____ wa fole.

Swirhangi na swilandzi swi engeteriwile eka marito lama. Bana xirhendzevutana eka xirhangi na xilandzi.

kombisa

dzahisa	xifuva	mudzahi	bohana	onhela
xiyisisa	muonhi	dlayiwa	helela	timbambu

A hi endleni

Swifaniso leswi swi kombisa swiendlo leswi humelelaka swi ya emahlweni. Vulavula hi ku leha ka nkarhi lowu swiendlo swi tekaka wona.

Ndza ha tsutsuma rivilo.

Wa ha etlele emubedweni.

Ndza ha hlamba meno.

Va ha tlanga netibolo.

Marito lamantshwa

A hi tsaleni

Sweswi vumba swivulwa swinharhu swa wena hi swiendlo leswi humelelaka swi ya emahlweni

Xikombiso: "Ndza ha ehleketa."

Ntivomarito

Yelanisa swirhangi eka kholomu yo rhanga na misinya ya marito eka kholomu ya vumbirhi. Kutani tsala rito ro helela eka xivandla lexi nga exineneni.

mu-		faniso	
vu-		fana	
ti-		xisi	
va-		mahuhwini	
e-		tirhi	
swi-		atikili	

Siku .....

16 Ku va muhleri wa nyuziphepha

A hi endleni

Lulamisa atikili ya wena ya nyuziphepha. Bulani na munghana wa wena hi swivutiso leswi nga eka mepe wa miehleketo.

Hi xihi xiendleko?

Xiendleko xi humelele rini?

Xana vanhu va vutivi va hlamusele yini?

Xi humelele kwihi?

I vamani lava khumbekaka?

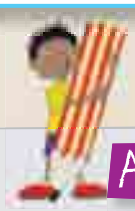

A hi tsaleni

Tsala atikili ya wena ya nyuziphepha eka xivandla lexi nyikiweke. Nyika nyuziphepha vito. Tsala nhlokomhaka leyi kokaka mahlo ya vanhu kutani u tsala mahungu ya wena, u tirhisa tinotsi leti u ti endleke eka mepe wa miehleketo. Loko u hetile ku endla sweswo, cincana na van'wana vo hlayanyana etlilasini kutani mi xiyisisa leswaku i mani a nga na mahungu yo tsakisa swinene.

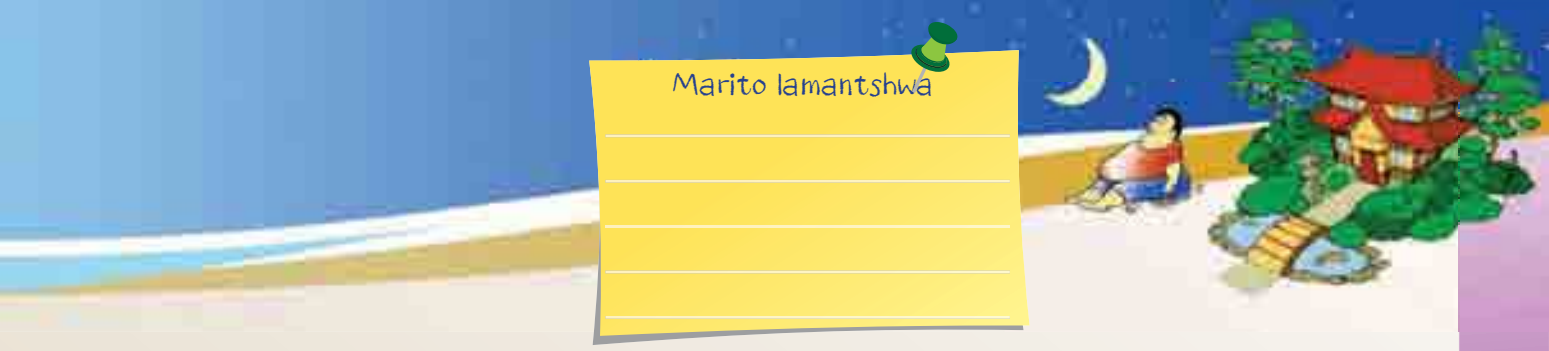

Marito lamantshwa

Vito ra nyuziphepha na siku ra n'hweti

Hi (Tsala vito ra wena)

Dirowa xifaniso

Nhlokomhaka

Vula leswaku xiendleko a xi ri yini

Vula leswaku xiendleko xi humelele rini

Vula vanhu lava khumbekaka

Vula leswaku swi hele njhani

Teacher

Sign:

Date:

2

Siku

17 Vunanga bya vutlhokovetseri

A hi vulavuleni

Ku fika sweswi eka kotara leyi u hlayile mitsheketo yo huma ematikweni yo hambana, u tlhele u hlaya na switori leswintshwa. Sweswi hi ta languta vutsari byo hambana bya vutlhokovetseri.
Switlhokovetselo swo tala swi na yelano wa mipfumawulo, patironi ya marito leyi nga na ncino kambe a hi switlhokovetselo hinkwaswo leswi landzelelaka maendlelo lama. Nchumu lowu fanaka eka switlhokovetselo hinkwaswo hi leswaku swi na nhlamuselo na nkoka.

Hi na ku tshemba leswaku u ta tiphina hi vutlhokovetseri vhiki leri.

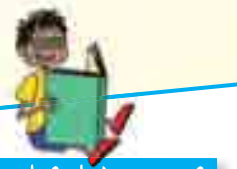

A hi hlayeni

NDZA VULAVULA
Swimanga swa n'wawula.
Tinghala ta vomba.
Nyoka ya chaya.
Bere ya ngoromela.
Nchonyonyo ya ntswiritela.
Makondlo ya ntswiritswita.
Mbuti mee!
KAMBE MINA NDZA VULAVULA!

Timfenhe ta hawula.
Homu mhoo.
Masekwa ya kwavutlela.
Tihoci ta cema.
Donki o! O! O!
Mbhaha wa nkekela.
Xikhovha xa hokoloka
KAMBE MINA
NDZA VULAVULA!

Tinhongana ta mbvonga.
Timbyana ta vukula
Vamangadyana va cema
Timhisi ta bokoloka.
Machela yo kwee! kwee!
Nkuku wa ringa.
Tinyoxi ta mbvonga
Kambe mina ndza
VULAVULA!

Tekelela ku huma eka A. Shapiro.

A hi endleni

Switlhokovetselo ko tala swi tirhisa marito ku hlamusela mipfumawulo. Encisa mipfumawulo ya swiharhi swa ntsevu leswi vuriweke eka xitlhokovetselo. Munghana wa wena a bvumbe leswaku u xiharhi muni.

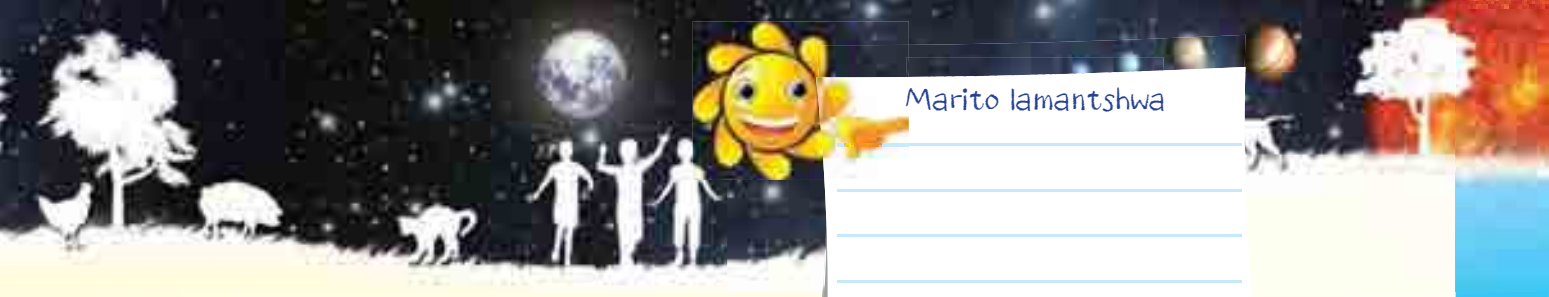

Marito lamantshwa

A hi tsaleni

Xana xitlhokovetselo xi vulavula hi yini?
Vanhu a va endli mpfumawulo wa mhoo kumbe va nkekela. Xana va endla yini?
Nkhwatihata eka xitlhokovetselo marito ya leswi va swi endlaka u tlhela u ma tsala laha.

Xaxameta swiharhi swa ntsevu leswi tsariweke eka xitlhokovetselo kutani ekusuhi na xiharhi xin'wana na xin'wana u tsala mpfumawulo lowu xi wu endlaka.

Boxa marito lama nga na mpfumawulo lowu yelanaka na wa marito lama.

mbvunga		vula		cema	
ringa		nkuku		mhoo!	

Swin'wana mayelana na swilandzi
Tsundzuka, hi nga engetela nhlamuselo ya rito hi ku engetela xilandzi emakumu ya rito.
Hi nga nembeleta –**nyana,** –**etela** na–**isisa**
Hi ku tirhisa swilandzi leswi, hi nga kuma marito tanihi fambanyana, tluletela na lavisisa.

A hi tsaleni

Hetisa swivulwa hi ku tsala swilandzi swa -**isisa,** -**etela** na –**nyana**.

1. Mufana ___ loyi i mani?
2. Vanhu va dzah___ ekusuhi na vana.
3. Va lav __ mhaka ya ku onha ka ku dzaha.
4. U ta kuma matimba loko wo dya ___.
5. Mfumo wu kamb_____ mhaka ya rihanyu lerinene.

Kambisisa tinhlamulo ta wena kutani u tsala marito eka dikixinari ya wena.

1=-nyana 2=-etela 3=-isisa 4=-nyana 5=-isisa

Teacher
Sign:
Date:

Siku .....

18 Vunanga bya vutlhokovetseri

A hi hlayeni

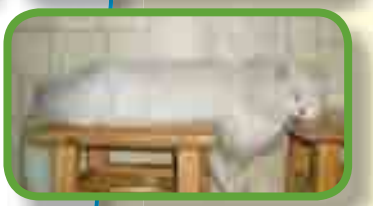

Swimanga swi etlela hinkwako

Swimanga swi etlela hinkwako, etafuleni rin'wana na rin'wana, exitulwini xin'wana na xin'wana.
Ehenhla ka khabodi, efasitereni, exikarhi, emakumu.
Dirowara yo pfuleka, entanghwini, endzhumbini wa munhu.
Endzeni ka bokisi, endzeni ka khabodo leyi nga na masokisi.
Kun'wana na kun'wana! A swi vileli! Swimanga swi etlela hinkwako.

Eleanor Farjeon (tekelela ku suka eka xitlhokovetselo)

A hi tsaleni

Xana xitlhokovetselo xi vulavula hi yini?

Xana u ehleketa leswaku mutsari u tsakela swimanga? Hikwalaho ka yini?

Xana xitlhokovetselo xi na marito ya mipfumawulo leyi yelanaka?

ntangha	ntanghu	fokisi	bokisi	timanga	ximanga
dirowara	dirayara	n'wana	kun'wana	ehlela	etlela

Lava exiphatweni marito lama nga na mipfumawulo leyi yelanaka na ya marito lama. Tsala eswivandleni leswi nyikiweke.

Ku ya hi xitlhokovetselo, xana swimanga swi etlela kwihi? Endla nxaxameto wa tindhawu ta kona.

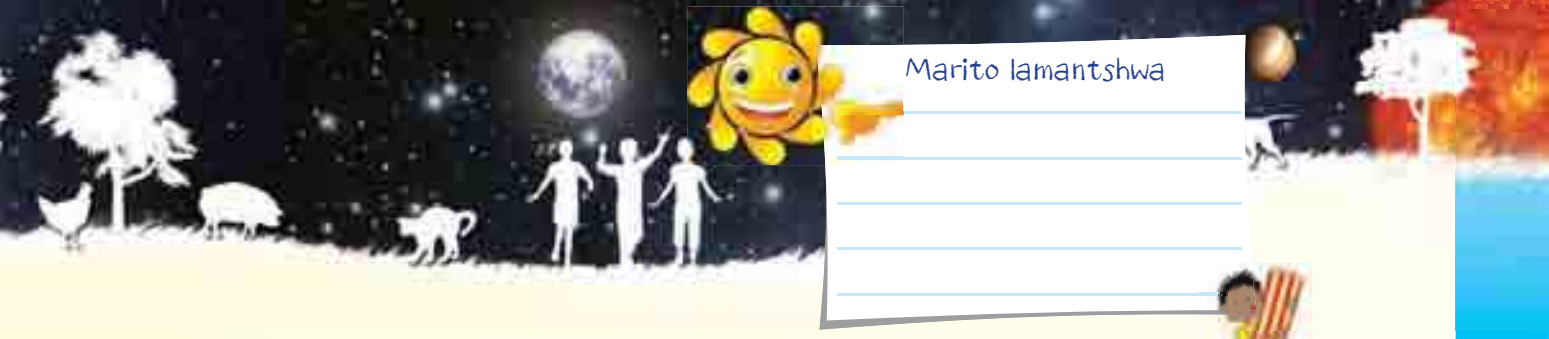

Marito lamantshwa

Ku tiphina hi vutlhokovetseri

Xiyimo xo biha xa ku entshemula

Matolo a ndzi entshemula.
A ndzi vabya hikunene.
Kunene ndzi yile eka dokodela
Loyi a ndzi nyikeke pilisi.

Hi awara ya nhungu ndzi etlela.
Ndzi tima rivoni ku sala xinyami.
Bokisi ra thixu bi!
Hi ku entshemula vusiku hinkwabyo.

Vusiku hinkwabyo entshi, entshi!
Ku wisa do!
Hi xexo xivangelo – mudyondzisi
xa ku feyila mbitanelo wa mina.

Bruce Lansky (tekelela ku suka eka xitlhokovetselo)

A hi tsaleni

A hi vulavuleni

- Ringeta ku yingisela ncino wa xitlhokovetselo. Xi hlayele ehenhla kutani u phokotelela ncino.
- Bula na munghana wa wena hi nhlokomhaka ya xitlhokovetselo.
- Hikwalaho ka yini mutsari a yile eka dokodela?
- Xana dokodela u n'wi nyike murhi wa njhani?
- Xana i yini lexi endleke leswaku mutsari a feyila?
- Xana u ehleketa leswaku i ntiyiso kumbe wo tibulela? Hikwalaho ka yini?
- Xiya marito lama nga tsariwa hi muhlovo wo tshwuka. Marito lama ya vuyeleriwile ku hi nyika ncino no tshikelela mhaka.

Ringeta ku tsala xitlhokovetselo xa wena. Ringeta ku tsala marito lama nga na ncino. Tsala xitlhokovetselo ephepheni. Xi hlayele munghana wa wena kutani u xi tsala endhawini leyi nyikiweke laha hansi.

A hi tsaleni

Siku

19 Xiphato xo ndhundhuzela Afrika-Dzonga

A hi hlayeni

A hi khomaneni Afrika-Dzonga
Hi khomana hi mandla mambirhi
Hi vonisana xa vusiku na nhlikanhi
Rixaka ra nkwangulatilo
Hi yimbelela swin'we
Nkosi Sikelel' iAfrika.

Na hina vatsongwana
Hi hoxa xandla hi aka
Hi aka tiko ra hina
A hi endleni Afrika-Dzonga
Tiko leri hanyekaka
Nkosi Sikelel' iAfrika.

Masakhane a hi akeni
Hi aka tiko ra hina ro saseka
Tiko ra ntsako na ku rhula
Hi varhangeri va mindzuku
Varhangeri etikweni ra rikwerhu
Nkosi Sikelel' iAfrika.

A hi vulavuleni

- Xana xitlhokovetselo xi vulavula hi yini?
- Hikwalaho ka yini hi ku i xiphato xa ndhavuko?
- Xana xitlhokovetselo xi na mbuyelelo wa mipfumawulo?
- Xana hi ku vona ka n'wina tanihi vadyondzi, i yini mi nga xi endlaka ku antswisa tiko ra hina ri va ndhawu yo antswa ku hanya eka yona? Tsala mavonelo ya wena eka mepe lowu wa miehleketo.

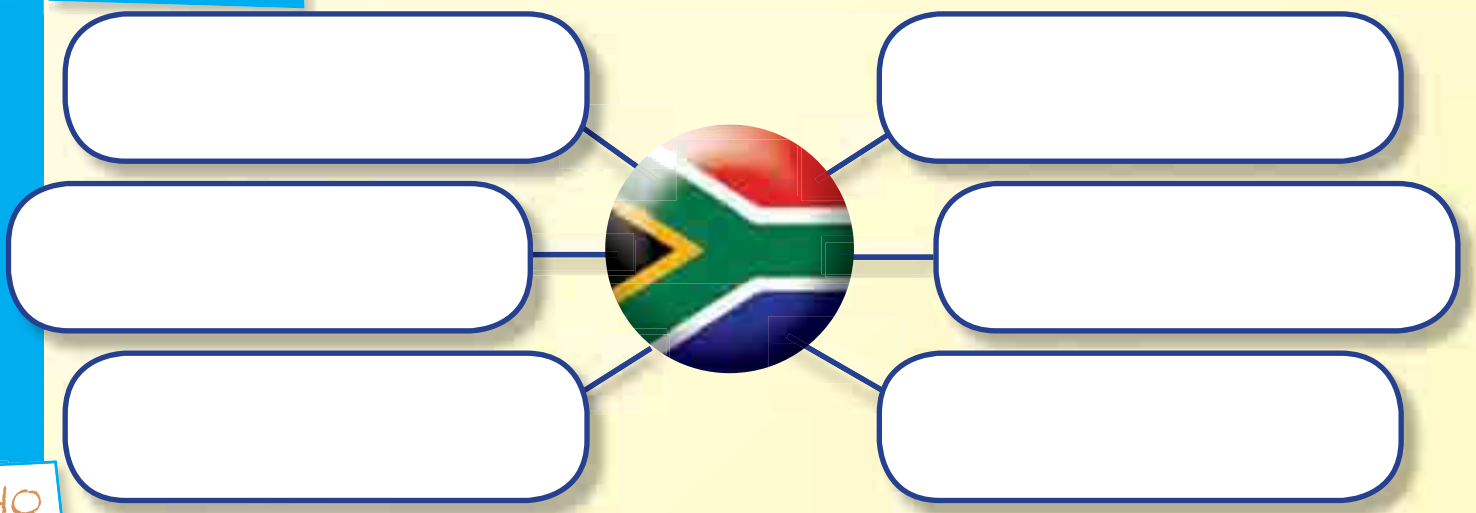

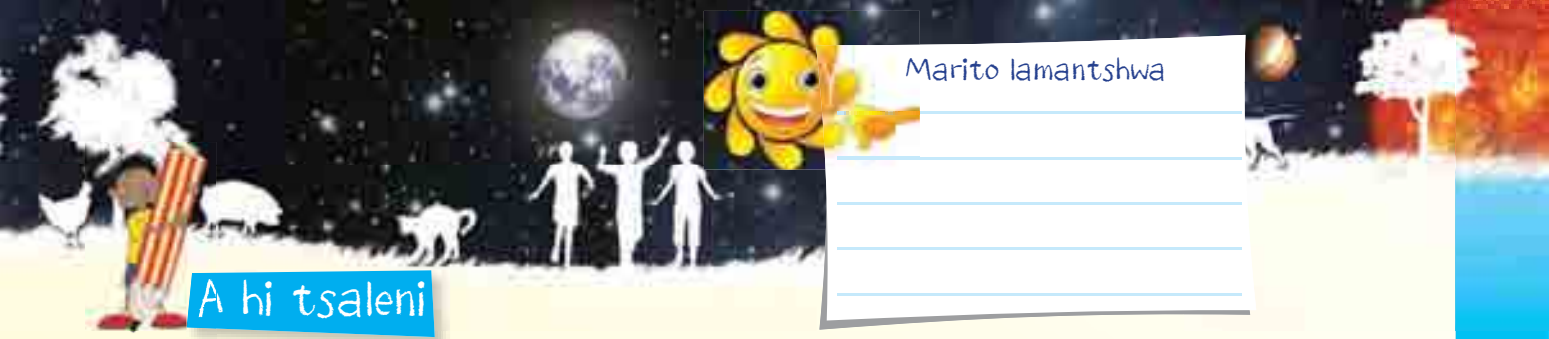

Marito lamantshwa

A hi tsaleni

Sweswi tsala ndzimana hi ndlela leyi tiko ra Afrika-Dzonga ri nga endliwaka ndhawu yo antswa yo hanya eka yona. Tirhisa mavonelo lama nga eka mepe wa miehleketo. Hi ku nyike xivulwa xa nhlokomhaka leswaku u kota ku sungula ndzimana ya wena.

Afrika-Dzonga i tiko ro saseka swinene naswona hinkwerhu hi nga pfuneta ku ri endla ndhawu yo antswa yo hanya eka yona.

Sweswi tsala xiphato xa wena hi Afrika-Dzonga.

A hi tsaleni

U dyondzile swo tala hi marito lembe leri. Xikombiso, u dyondze leswaku mabumabumeri i marito lama hlamuselaka maviti. Lava vamavizweni (marito lama nga na nhlamuselo yin'we) va mahlawuri lama landzelaka.

Tirhisa marito lama nga ebokisini ku ku pfuna.

Vamavizweni i marito lama nga na nhlamuselo yin'we. Xikombiso, **saseka** i mavizweni wa **xonga**.

timhaka khale

ntamu ngopfu nene ntsongo khwatsi homboloka

kulu vufendze swinene musa kahle matimba

ntamu		vosopfa	
kahle		mahungu	
biha		tintswalo	
swinene		ntsanana	

Teacher
Sign:
Date:

Siku

Vhiki leri hi ta teka rendzo ro ya empfhukeni. Loko hi vuya emisaveni, hi ta languta matiko lama hi rhendzeleke.

20 Switlhokovetselo swa dyambu

A hi vulavuleni

- Xana u tiva mavito ya tipulanete?
- Xana wa ehleketa leswaku tipulanete ti nga va ti ri njhani? Xana ti tanihi pulanete ya hina ya misava?
- Xana u tshama u vona tin'wana ta tona empfhukeni nivusiku?
- Xana wa swi tiva leswaku hi le ka vukule byo tanihi kwihi na dyambu?

A hi hlayeni

Eka xitlhokovetselo lexi, Pluto ya ha vitaniwa pulanete. Hi 2006, vativi va sayense va pfumelelanile hi nhlamuselo ya leswi pulanete yi vulaka swona, kutani va twananile leswaku Puluto a hi pulanete. Enkarhini wa sweswi ku thumbhiwe na tipulanete tin'wana letintshwa. Leswi swi kombisa leswaku ku na swilo swo tala leswi ha ha faneleke ku swi dyondza!

Tipulanete ta kaye ti rhendzele dyambu,
Yingisela loko ndzi vitana yin'wana na yin'wana.

Mekhuri? Hi leyi! Yo sungula
Leyi nga kusuhisuhi ngopfu na dyambu.

Vhenasi? Hi leyi! Ya vumbirhi
Ya vangama swinene, wonge hi leyintshwa.

Misava? Hi leyi! Ya vunharhu
Misava i kaya ra mina na wena.

Marisi? Hi leyi! Ya vumune.
Yo tshwuka no lunghela ku fambafamba.

Jupitha? Hi leyi! Ya vuntlhanu
Leyikulu ku tlula hinkwato

Satheni? Hi leyi! Ya vuntsevu
Swirhendzevutana swa ritshuri na ayisi leswi pfanganeke

Yurenasi? Hi leyi! Ya vunkombo
Pulanete leyi tlhandlukeleke etilweni.

Nepichune? Hi leyi! Ya vunhungu
Yi na thonsi ro dzwihala na sayizi leyikulu.

Puluto? Hi leyi! Ya vukaye
Leyitsongo swinene no hetelela eka nxaxameto!

M. Goldish (tekelela)

Vumunhuhati
Eka xitlhokovetselo lexi, mutsari u vitana tipulanete kutani yin'wana na yin'wana ya hlamula. U teka pulanete yin'wana na yin'wana tanihi munhu. Leswi swi vitaniwa **vumunhuhati**.

A hi vulavuleni

- Xana xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi yini?
- Hi ku vona ka wena, hikwalaho ka yini mutsari a tsarile xitlhokovetselo lexi?
- Xana mutsari u ku hlamusela yini hi swiyimo swa tipulanete?
- Xana pulanete ya hina yi le ka vukule byo tanihi kwihi na dyambu?
- Xana xitlhokovetselo xi na ncino? Xi hlayele ehenhla u ri karhi u thepa nenge wa wena eka biti.

Marito lamantshwa

A hi tsaleni

Lava marito lama nga na yelano wa mipfumawulo kumbe lama nga vuyeleriwa.

misava					

A hi endleni

Sweswi xiyisisa xitlhokovetselo na xifaniso lexi nga laha hansi. Ringeta ku tsala mavito ya tipulanete ku suka eka leswi hlamuseriweke hi xitlhokovetselo mayelana na laha ti kumekaka kona loko ti ringanisiwa na laha dyambu ri nga kona. Xitlhokovetselo xi ku hlamusela hi ndhawu ya pulanete yin'wana na yin'wana. Hi tsarile vito ra pulanete yo sungula, kutani wena u fanele ku hetisa leti nga sala. Loko u hetile, kambisisa tinhlamulo ta wena u tirhisa xifaniso. Kambe tsundzuka – Puluto a hi pulanete.

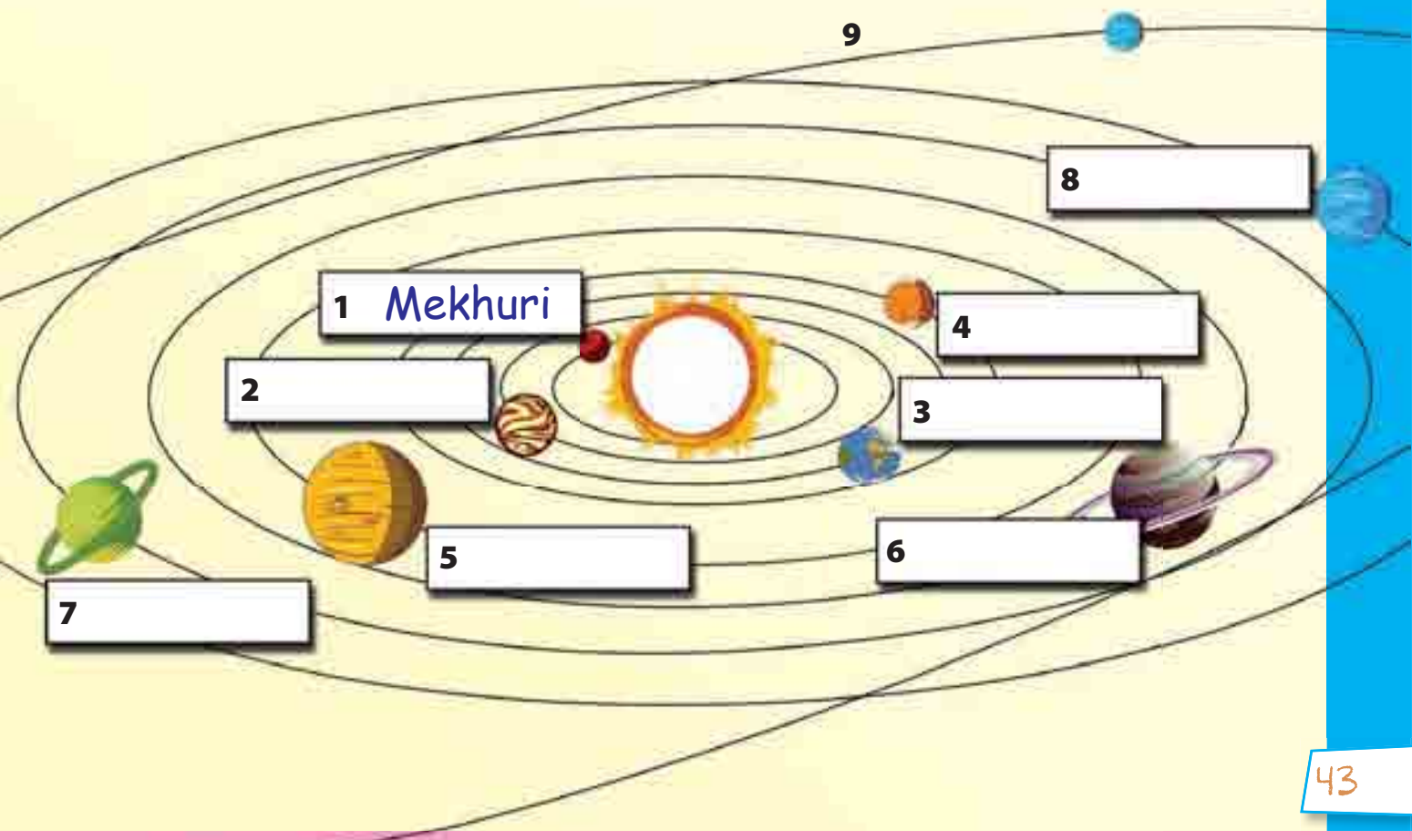

Siku

21 Xihontlovila lexi vangamaka

A hi hlayeni

- Xana u tshama u pfuka nimpundzu swinene u vona dyambu loko ri tlhava?
- Xana u tshama u vona dyambu loko ri pela? Xana ri njhani?

Xana u tshama u pfuka ka ha ri nimpundzu swinene? Xana u tshama u vona vusiku loko byi xa byi hundzuka ku vonakala? Loko u nga si swi vona, pfuka ka ha ri mixo swinene siku rin'wana. Languta empfhukeni. Loko u pfuke nimpundzu swinene ku ta va ka ha ri na xinyami. Kambe loko wo yimanyana u ta vona, evuxeni, mpfhuka wu hundzuka wa mpunga. Kutani ku vangama ka pinki ku andlaleka etlhelweni ra le vuxeni. Kutani u ta vona ku tshwuka lokutsongo ku hlometela evugimamusi.

Hi katsongotsongo dyambu ri ta vonakala loko ri tlhandlukela ehenhla. Hi ntiyiso dyambu a ri tlhavi. Eka hina ri languteka wonge ri famba ri ya ehenhla empfhukeni. Ntiyiso wa kona hi leswaku ndhawu leyi hi nga eka yona hi yona yi rhendzelekaka kutani yi langutana na dyambu.

Leswi swi vula leswaku loko hafu ya misava yi funengetiwile hi ku vonakala, hafu leyin'wana i xinyami eka yona.

Kutani, loko u ri karhi u pfuka leswaku u ta ya exikolweni, vana eka tlhelo lerin'wana va ya eku etleleni. Loko wu ri mpundzu eka xiphemu xa misava xa hina, i vusiku eka tlhelo leri hi nga fularhelana na rona.

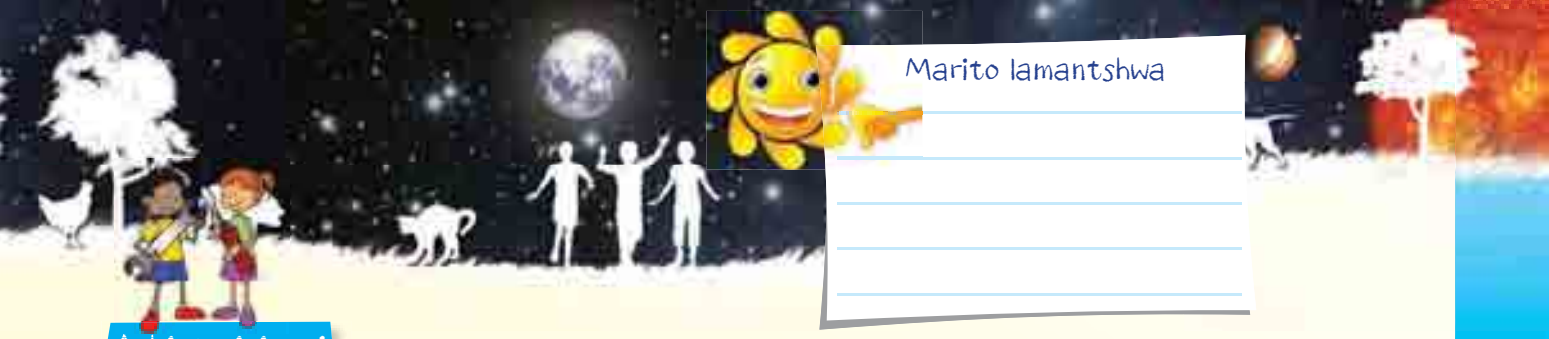

Marito lamantshwa

A hi twisiseni

Xana ndzimana yi vulavula hi yini?
Xana vana lava nga eka tlhelo leri nga fularhela ra hina va endla yini loko wena u pfuka?
Xana mutsari u hlamusela leswaku u ta vona mihlovo yihi loko xibakabaka xi cinca ku
suka eka vusiku ku ya eka nhlikanhi?
Ro sungula
Kutani
Emakumu

A hi tsaleni

Xiya tiphere ta marito lama. Marito ya vitaniwa ku fana kambe ya na tinhlamuselo to hambana. Ya vitaniwa mafanapeletwa.

ririmi	ririmi	matimba	matimba
rivala	rivala	musi	musi
nala	nala	xisa	xisa

Tirhisa tiphere tinharhu ta mafanapeletwa kutani u tsala xivulwa hi rito rin'wana na rin'wana. U fanele ku tsala swivulwa swa ntsevu.

<u>Kala</u> leri ra hisa.
Bongi wa <u>kala</u> masiku lama.

Teacher

Sign:

Date:

Siku

22 Xana dyambu ri le kwihi?

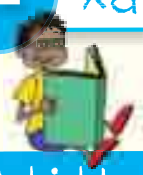

A hi hlayeni

Mamiliyoni ya tikilomitara empfhukeni ku na dyibolo ledyikulu dya gasi yo hisa leyi vangamaka. Bolo yoleyo hi yi vitana dyambu. Dyambu hi ntiyiso i nyeleti. I nyeleti leyi nga ekusuhi swinene na hina emisaveni. Sol i rito ra xilatini leri dyambu a ri tiveka hi rona eka tinxaka tin'wana khale, kasi rito ra "solar" ri huma eka rona. "Solar" ri na nhlamuselo yo vula "swa mayelana na dyambu". Namuntlha dyambu ri tiveka hi mavito yo hambana eka tindzimi ta misava.
Dyambu hi lerikulu swinene kambe ri languteka ri ri leritsongo. Leswi swi endla hileswi ri nga le kule swinene. Ri le ka mpfhuka wa 150 wa mamiliyoni ya tikilomitara ku suka emisaveni. Dyambu ri hisa ku tlula mpimo. Leswi hi swona swi endlaka leswaku ri vangama. Loko nchumu wu hisa swinene, wa vangama swinene. Hikwalaho ka ku vangama ka dyambu, a hi fanelangi ku kongoma hi ri languta.

A hi tsaleni

Loko dyambu ri ri lerikulu, hikwalaho ka yini ri languteka ri ri leritsongo?

Xana dyambu ri le ka vukule byo tanihi kwihi ku suka emisaveni? Tsala nomboro ya kona.

Xana dyambu i bolo ya ndzilo?

Xana pulanete leyi dyambu ri vangamaka eka yona yi vitaniwa yini?

Marito lamantshwa

Ntivomarito

Nyika maritofularha ya marito lama landzelaka.

lerikulu		hanya		vonakala	
vangama		chela		nyika	

Xana dyambu ri ya kwihi nivusiku?

A hi hlayeni

Ndzi vona dyambu lerikulu ro vangama
Hambi ri ya kwihi nivusiku?
Ra etlela no tumbela nivusiku?
Kumbe ri vangama etlhelo rin'we?

Xana ri ya endzhaku ka tintshava?
Nivusiku hikwalaho ka xirhami?
Kumbe ri lava nkarhi wo wisa?
Ku wisa ku kufumeta loku ri ku endlaka?
Xana ri ya evupeladyambu?
Kumbe ra famba ku ya wisa?
Xana ro hojomela endzeni?
Kumbe ri suka eka doroba ri ya eka rin'wana?

Dyambu ra rhendzeleka,
Ri hangalasa masana handle ka mpfumawulo.
Ina, kunene, ri fanele ku endla sweswo
Hikuva misava a yi ringanelangi.

A hi vulavuleni

Xana xitlhokovetselo lexi na ncino? Thepa nenge eka biti.
Xana mutsari u tirhisa marito lama yelanaka hi mipfumawulo? Xana ma le kwihi?
Hi yihi mitila leyi nga na ncino?

A hi tsaleni

Xana xitlhokovetselo xi vulavula hi yini?
Hi swihi swivutiso leswi mutsari a swi vutisaka mayelana na dyambu? Tsala swinharhu.
Tsala marito lama nga vuyeleriwa na lama nga na ncino.

Siku .....

23 Swivangelo swa ku cinca ka xivumbeko xa n'weti

A hi hlayeni

Yhuu! Languta n'weti,
Languta ku vangama ka wona le henhla;
Ina Mhane, wu fana na rivoni emoyeni.
Vhiki leri nga hela a wu ri lowutsongo
Na xivumbeko xa vurha;
Kambe sweswi wu kurile
I wa xirhendzevutana tanihi O.

E Follen.

Xana xitlhokovetselo xi vulavula hi yini?
Xana n'weti wu fananisiwa na yini?
Mutsari u vula yini loko a ku "n'weti wu languteka tanihi vurha" a tlhela a ku i wa xirhendzevutana tanihi "O"?
Mutsari u vulavula hi swivumbeko swimbirhi.
Tsala endzeni ka bokisi swivumbeko u tlhela u kombisa na vukulu bya kona.

A hi vulavuleni

A hi endleni

Xana a wu swi tiva leswaku n'weti a wu vangami, na leswaku ku vonakala ka wona a ku humi eka n'weti. N'weti wu tanihi xivoni, wu voninga ku vonakala loku humaka edyambyini. N'weti wu cinca xivumbeko, ku suka eka vurha ku ya eka O kutani wu tlhelela eka vurha. Ku cinca loku ku humelela loko n'weti wu ri karhi wu rhendzeleka hi misava. Hi vitana ku cinca loku swiyimo swa n'weti. Xana u ehleketa leswaku ku humelela yini?

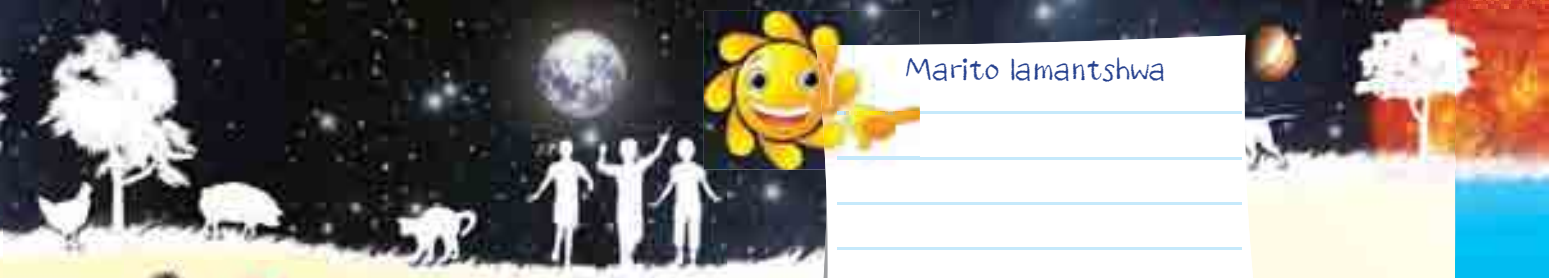

Marito lamantshwa

Bulani hi leswi humelelaka eka ndzhendzeleko lowu.

A hi vulavuleni

Swiyimo swa n'weti

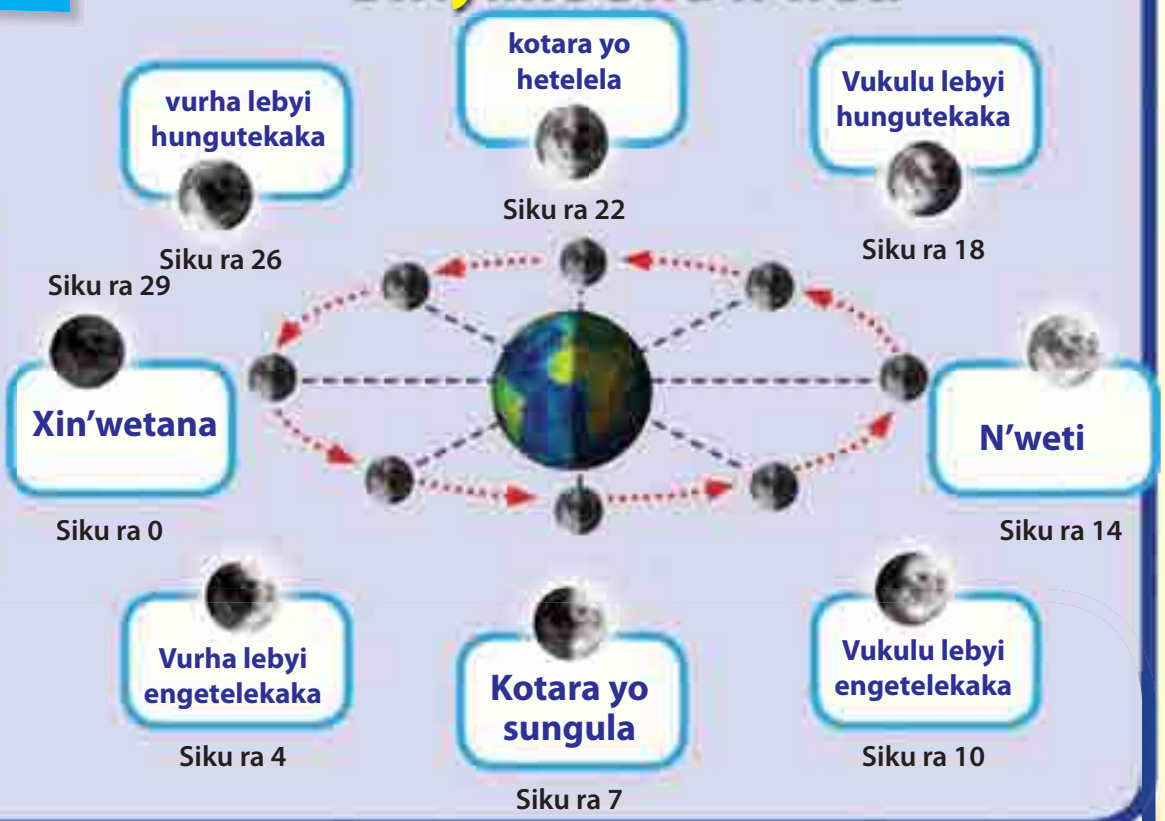

Xana ku humelela yini eka dayigiramu leyi? N'weti wu languteka wonge wu cinca xivumbeko eka n'hweti hinkwayo! Dayigiramu yi kombisa swiyimo swa n'weti. Dayigiramu ya le ndzeni yi kombisa ndlela leyi n'weti wu rhendzelekaka misava hayona no kombisa ku vonakala loku humaka edyambyini. Dayigiramu ya le handle yi nyika vito ra xiyimo xin'wana na xin'wana no kombisa leswaku n'weti wu languteka njhani eka hina.

A hi tsaleni

Tsundzuka leswaku hi nga cinca nhlamuselo ya rito hi ku engetela xirhangi emasungulweni ya rito. Etafuleni ku na marito lama ku nga nembeletiwa xirhangi xa ti- na ku- eka wona. Tsala swivulwa swinharhu u tirhisa marito ku kombisa ku twisisa leswi marito ma vulaka swona.

ti+luma (tiluma)	ti+tirha	ku+tirha (ku tirha)	ku+tlanga
ti+vona	ti+tova	ku+dya	ku+vonakala
ti+nyuma	ti+hlayisa	ku+sweka	ku+hlaya

Teacher
Sign:
Date:

Siku

24 N'wangulano nivusiku

Swin'wana swa swivulwa leswi nga exikarhi swi hlamusela ximunhuhatwa lexi nga exineneni, swin'wana swi hlamusela ximunhuhatwa lexi nga eximatsini. Tsala ntila ku suka eka xivulwa ku ya eka ximunhuhatwa lexi faneleke.

A hi tsaleni

Movha wa yena wu lumeka rivoni ra wasi.
U ambala yunifomo ya wasi.
Misisi ya yena yi kamiwe hi mfanelo.
U languteka wonge u fanele ku hlamba.
U na rito lerikulu.
U languteka a ri na ku chava no va na nandzu.
U languteka a bohanile.

Tsala ndzimana leyi eka yona u hlamuselaka un'wana wa swimunhuhatwa.

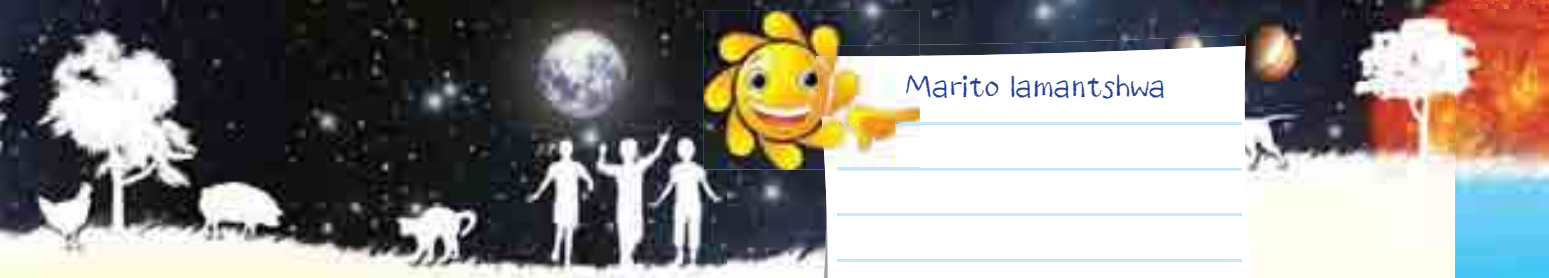

Marito lamantshwa

A hi tsaleni

Sweswi tsala leswi ximunhuhatwa xi swi vulaka eka un'wana. Ku hlamulana loko ku vitaniwa **n'wangulano**. N'wangulano wu hi tivisa leswi vuriwaka hi van'wana. Mitlangu yi tsariwa hi ndlela leyi. Loko u hetile n'wangulano wa wena, wu encise emahlweni ka tlilasi.

Phorisa: Xana u endla yini epatwini vusiku lebyi?

Mageza: _____

Phorisa: _____

Mageza: _____

Phorisa: _____

Mageza: _____

Phorisa: _____

Sweswi tsala swivulwa swa wena u tirhisa marito ya munhu. Tsundzuka ku tirhisa swirhatana.

Swi hlanganise. Mahlanganisi i marito lama u nga ma tirhisaka leswaku xitshuriwa xa wena xi khuluka. Loko hi tirhisa hiko, swi vula leswaku muhlayi u fanele ku yima ku hlaya. Loko ku ri na swihikahati swa hiko swo tala, a ku nga vi na nkhuluko wa leswi tsariwaka hikuva muhlayi u ta fanela ku wisa ko tala. Hi ku tirhisa rihlanganisi u nga swi kota ku hlanganisa swivulwa swimbirhi.

Tirhisa mahlanganisi lama ku hlanganisa swivulwa leswi landzelaka.

kasi	kutani	hikuva	kambe	hambileswi

Mufana a nga ri kona nivusiku. A langutile n'weti.

Mufana a nga ri kona nivusiku hikuva a langutile n'weti.

Phorisa a ri vilela _____ ri teka mufana ri n'wi yisa ekaya.

Phorisa ri yise mufana ekaya _____ a ku ri vusiku.

Manana u fambile _____ tatana u kona.

Phorisa ra vilela _____ mufana a nga na mhaka.

Mufana a nga ambalangi jezi _____ ku titimelaka.

25 Tiko ra hina i ndzhaka ya hina

Rendzo ra hina ro ya empfhukeni ri herile kutani hi vuyile emisaveni. Sweswi i nkarhi wo languta misava leyi hi rhendzeleke. A hi sunguleni hi ku languta tiko.

A hi hlayeni

XITIVISO XA RHADIYO

Holideyi leyi vana va xikolo va rhambiwa ku ta eka phurogireme ya "Hlayisa misava ya wena." Pfhumba leri i ra vana hinkwavo va Giredi ya 6 lava tshamaka ematikoxikaya. Pfhumba ri fambisiwa no seketeriwa hi va Ndzawulo ya swa Vurimi. Vanhwanyana na vafana va amukeriwa. U nga endla xikombelo xo dyondza khoso leyi hi ku fowunela eka 012-345678 ku nga si hela n'hweti ya Nyenyankulu. U ta dyondza mayelana na nkhukhulo wa misava na swiphiqo leswi wu swi vangelaka varimi. Misava i ya hina hinkwerhu. Tanani mi ta titwela ndlela leyi hi lahlekeriwaka hi misava hayona, na ndlela leyi hi nga sivelaka hayona. Va Ndzawulo ya swa Vurimi va hakelela swo famba hi swona na byetlelo.

Wisani a fanele ku risa tihomu na timbuti. Ndyangu wa ka vona wu na vusweti. Tata wa yena u tirha edorobeni kasi mana wa yena wa rima. Kambe lembe na lembe ku kumeka swakudya leswitsongo ku suka ensin'wini naswona a nga swi tivi hikwalaho ka yini swi va tano. Leswi a tivaka swona hi leswaku loko misava yi nonoha, swimilana a swi nga ha mili.

Wisani u endzela Hasani, munghana wa yena, loyi a tshamaka endhawini leyi nga kule hi mpfhuka wa 5 km. U lemuka leswaku swimilana swi kula kahle epurasini ra vona. Va byala mirhi va tlhela va cela migerho ku sivela mpfula ku khukhula misava. Tata wa Hasani u na vutivi mayelana na swa vurimi u tlhela a pfuna varimi van'wana.

Wisani u ehleketa hi leswi a swi voneke epurasini ra vaHasani. U tlhela a anakanya hi xitiviso lexi a xi tweke eka rhadiyo. Hi vusiku byebyo u vulavule na mana wa yena. U n'wi hlamusele leswi a swi voneke epurasini ra vaHasani, kutani a kombela ku pfumeleriwa ku nghenela khoso. Manana u pfumerile hikuva u vilela swinene hi purasi ra vona na swimilana leswi nga miliki kahle.

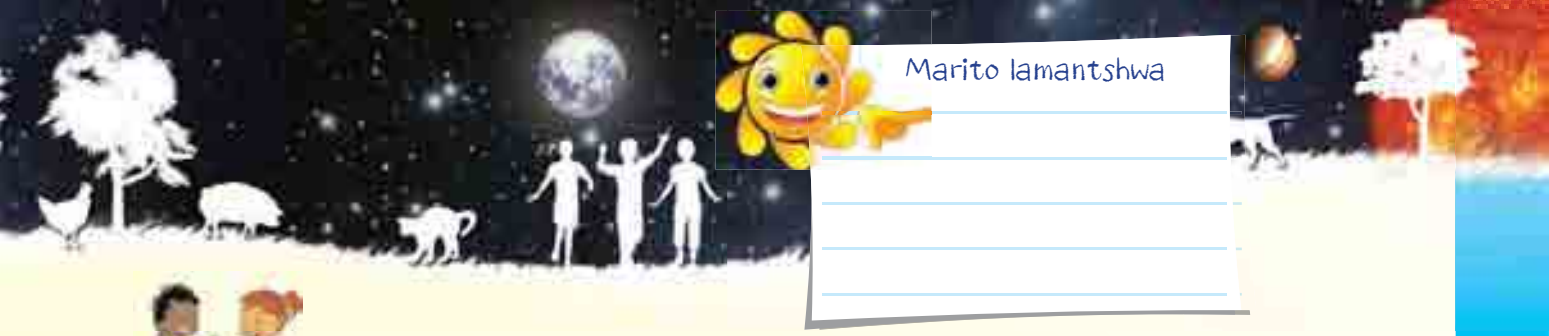

Marito lamantshwa

A hi vulavuleni

Hikwalaho ka yini u ehleketa leswaku Wisani u tiyimiserile ku lavisisa hi marimele ya masimu?
Xana wa swi tiva hikwalaho ka yini mana wa Wisani a nga ha tshoveli swimilana swo tala? Nyika swivangelo.

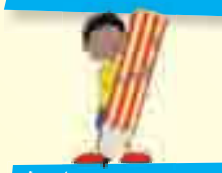

A hi tsaleni

Tlhela u hlaya xitori kutani u hlamula swivutiso.
Xana Wisani u swi tive njhani swa khoso ya swa vurimi?

Hikwalaho ka yini Wisani a lava ku nghenela khoso?

Boxa swilo swinharhu leswi Wisani a ehleketaka leswaku u ta swi dyondza.

1
2
3

A hi endleni

Tlhela u xiyisisa xitiviso xa rhadiyo.
Sweswi endla phositara ku navetisa khoso ya swa vurimi.

Teacher

Sign:

Date:

26 Va fambile

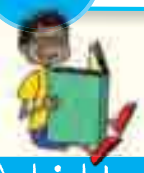

A hi hlayeni

Wisani u vutisile loko Hasani a nga tsakela ku ya ekhosweni na yena. Va kume leswaku yi ta va exikolweni ePolokwane. Kutani hi tiholideyi leti landzelaka va fambile ku ya dyondza khoso yoleyo. Loko va fika, va amukeriwile hi Manana Msimang, mulawuri wa swa vurimi. Xosungula lexi a va tiviseke xona hi leswaku va tile ku ta dyondza hi mahlayisele ya misava ya hina.

Manana Msimang u hlamusela vana hi misava. U hlamusela leswaku ku na swilo swimbirhi leswi nga yivaka misava ya hina: mati na moya. Mati ya mpfula ya nga khukhula misava. Leswi u nga swi vona loko nambu wu ri wa muhlovo wa buraweni. Muhlovo wa buraweni wu huma eka misava leyi n'okeke ematini. Ku famba ka misava hi ndlela yoleyo ku vitaniwa nkhukhulo wa misava. Ndhawu leyi nga enkoveni yi lahlekeriwa hi misava loko mati ya khulukela enkoveni. Ku nga ri khale misava ya tiya ivi yi nga ha pfumeleli mati ya mpfula ku nghenelela ehansi, kutani ya khulukela enambyeni, ya khuluka na misava. Loko ndhawu yi rimiwile, nkhukhulo wa misava wa nyanya. Emakumu hi hetelela hi ku pfumala mati ya swimilana no pfumala mati eswihlobyeni.

Manana Msimang u hlamusela vana ndlela leyi va nga lemukaka hi yona leswaku nkhukhulo wa misava wu sungurile. U hlamusele leswaku nkarhi wun'wana va nga vona migero leyitsongo ensin'wini hinkwayo. Migero yi nga siviwa hi byanyi kutani u kota ku vona misava leyitsongo ebyanyini. Loko yi khukhuriwa hi mpfula, migero ya enta swinene. Migero yo enta swinene yi vitaniwa magova. Lembe leri landzelaka, mpfula yi entisa migerho ku tlurisa. Emakumu ku enta ka yona loku tlulaka mpimo ku hundzuka ndhawu leyi vana na swiharhi swi nga welaka endzeni ka yona.

Emakhwatini a ku na nkhukhulo wa misava hikuva mirhi yi sirhelela misava. Eka madzanadzana ya malembe lama hundzeke, nharhu-xa-mune xa ndhawu hikwayo emisaveni a xi funengetiwile hi mirhi. Kambe varimi lava lavaka ndhawu yin'wana leswaku va kota ku byala swimilana ko tala va susa mirhi na byanyi. Namuntlha, kwalomu ka 80% ya mirhi yi tsemiwile kumbe yi onhiwile hi mindzilo na mavabyi. Matiko man'wana ya ha ri na xihlahla xa mpfula, kambe xi le ku onhiweni siku rin'wana na rin'wana.
Manana u va nyiketa manifesito leswaku va hlaya. "Leswi hi pfumelaka eka swona. Hi lava leswaku na n'wina mi pfumela eka swona."

Hi leyi manifesito. Tihlayele yona.

Ku engetela misava

Misava i ya nkoka. Hi lava swimilana hinkwaswo leswi varimi va nga swi tshovelaka. Vumundzuku bya tiko ra hina byi lawula hi ku va na misava leyinene. Kutani hi fanele ku va na vutivi mayelana na nkhukhulo wa misava na ndlela leyi hi nga wu sivelaka hayona. Nkhukhulo wa misava wu tanihi khamba leri yivaka ndhawu ya kahle hi switsongotsongo.

A hi vutleni misava ya hina. Ku hava loyi a faneleke ku dlaya hi ndlala. Varimi va vatswatsi na vana i nyandza yin'we eka pfhumba leri. A hi tlheleleni eka mahanyelo ya vakokwa va hina. Vana a va lweli ndhawu leyi nga ta va ya vona siku rin'wana.

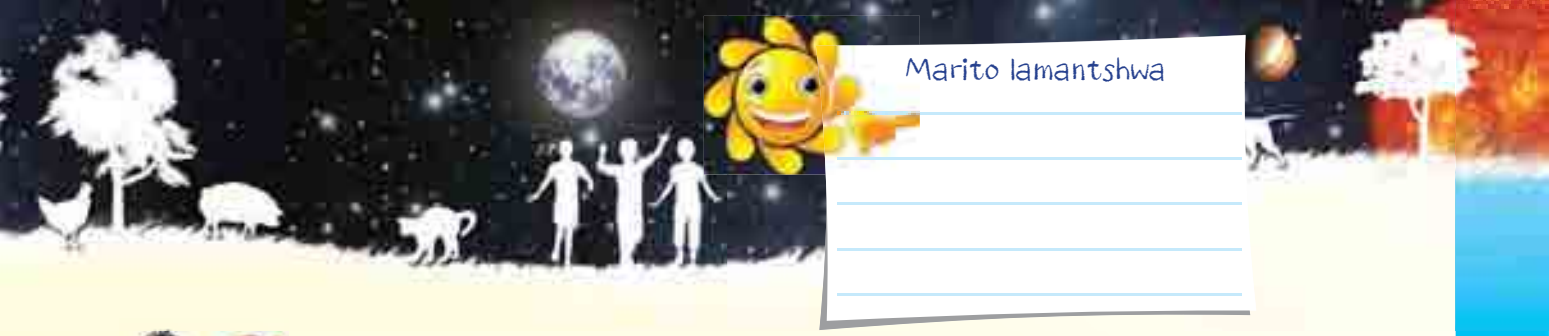

Marito lamantshwa

A hi vulavuleni

Xiya manifesito kutani u bula hi ndhawu leyi u tshamaka eka yona.

Xana u tshama eka ndhawu leyi ku nga na nkhukhulo wa misava? Loko swi ri tano, xana u pfumelelana na manifesito? Xana u tshama ematikoxikaya kumbe edorobeni tanihi tata wa Wisani na majaha ya yena lamakulu? Loko swi ri tano, xana u titwa njhani hi manifesito?

A hi tsaleni

Xana manifesito i yini? Xana manifesito ya Manana Msimang yi vulavula hi yini?

Xana u nga nghenisa yini eka manifesito? Swi tsale laha.

Xana nkhukhulo wa misava swi vula yini?

Xana i yini lexi onhaka mirhi?

Tsala swilo swa mune swa nkoka leswi Hasani na Wisani va swi dyondzeke eka khoso leyi. Swi katsakanye eka swivandla leswi nyikiweke.

1

2

3

4

Siku

27 Mayelana na misava

A hi hlayeni

Manana Msimang u dyondzisile Wisani, Hasani na vana van'wana leswaku ku na tinxaka timbirhi ta misava: misava ya le henhla na misava ya le hansi.

(1) Misava ya le henhla hi laha swimilana swi milaka kahle kona. Misava ya le henhla yi na timinerali na swakudya leswi lavekaka leswaku swimilana swi kota kula hi mfanelo. Swa tika ku siva misava ya le henhla loko yi khukhuriwile.

(2) Misava ya le hansi yi le hansi ka misava ya le henhla. Muhlovo wa yona wa vonakalanyana ku tlula wa misava ya henhla, naswona ko tala yi na vumba kumbe sava eka yona. Misava ya le hansi yi nonoha ku tlula misava ya le henhla. Manana wa Wisani wa tikeriwa ku byala swimilana eka misava leyi yo nonoha.

Loko hi lava leswaku swimilana swi mila, hi fanele ku sivela misava ya le henhla leswaku yi nga khukhuriwi hi mpfula. Hi nga sivela hi ku byala mirhi na ku nga vi na swifuwo swo tala emapurasini ya hina.

Khale loko misava yi tirhisiwe ngopfu kutani yi karhala, vanhu a va yi tshika ku mila nhova na mirhi. Sweswi ku na vanhu vo tala, hikwalaho hi fanele ku tirhisa ndhawu leyikulu nkarhi hinkwawo. Hi lava ndhawu yo byala swimilana leswaku vanhu va kuma swakudya swo ringanela. Loko hi basisa ndhawu leyintshwa, hi fanele ku tiyisisa leswaku hi yi funengeta hi swimilana leswi nga ta hlayisa misava ya le henhla leswaku yi tshama yi ri kona. Hi fanele ku byala n'wahuva, mihlata, timanga na tinyawa hikuva swi khoma misava hambiloko mpfula yi na.

Varimi va fanele ku byala na mirhi, ku nga ri swimilana ntsena. Varimi va kahle va byala byanyi ku sirherelela timitsu ta mirhi leyi va yi byalaka. A va kukuli matluka hinkwawo lama waka emirhini hikuva matluka ya sirhelela misava ya le henhla, ya tlhela ya va swakudya eka misava loko ya karhi ya oma.

Loko ndhawu ya wena yi ri enkoveni, u na ntirho lowukulu lowu u faneleke ku wu endla ku tiyisisa leswaku misava ya le henhla yi tshama yi ri kona. U fanele ku endla malongo. U nga tirhisa tinhlanga ta mavele na n'wahuva ku endla malongo, ematshan'wini yo ti hisa. Loko ku ri na maribye yo tala emisaveni, u nga tirhisa maribye wolawo ku endla malongo ku sirhelela misava ya le henhla.

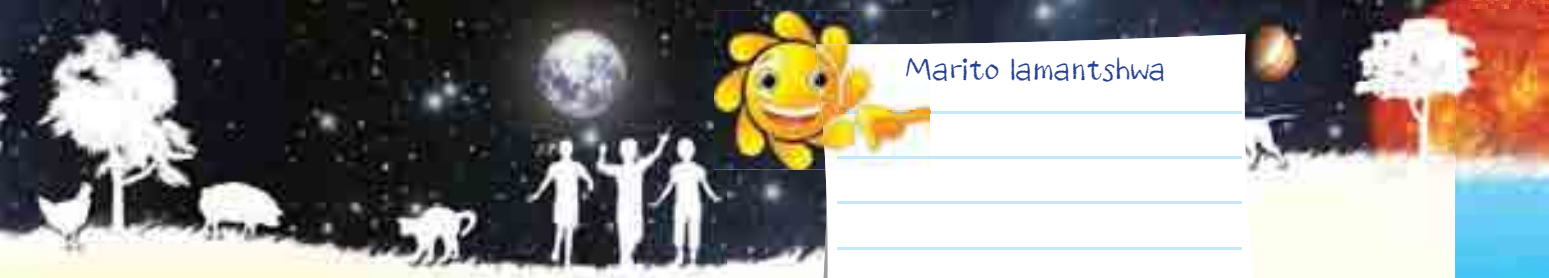

Marito lamantshwa

A hi vulavuleni

Xana hi kwihi laha u nga endlaka malongo ku sivela mati ya mpfula ku khukhula misava ya le henhla? Bulani emitlaweni ya n'wina. Xiyisisani xifaniso mi vona leswaku hikwalaho ka yini swi fanerile ku endla malongo ematlhelweni hinkwawo ya nkova leswaku mati ya mpfula ya nga yi helo.

A hi tsaleni

Susa xivulwa lexi nga seketeriki nhlokomhaka.

Mana wa Wisani a nga swi koti ku byala swimilana ensin'wini ya yena.
Mana wa Wisani u xavile rhoko leyintshwa.
A a byala swimilana emisaveni ya le hansi leyo nonoha.
Wisani a lava ku ya endzela munghana.
Misava ya le henhla yi na nkoka swinene.
Misava ya le henhla yi na mati, timinerali na swakudya swo tala leswi pfunaka swimilana ku kula hi mfanelo.

Sweswi tsala ndzimana u tirhisa swivulwa leswi saleke. Engetela xivulwa xin'we kumbe swimbirhi swa wena.

Bana xirhendzevutana eka rito leri nga eka nkarhi lowu nga hundza leri faneleke.

U **byala**/**byarile** mavele na matamatisi.

Hasani u **cela**/**cerile** migero.

U **vumba**/**vumbile** tindhundhuma ta swinonisi leswi a nga ta swi chela eka swimilana.

U **famba**/**fambile** ku ya dyondza hi swa vurimi.

Bana xirhendzevutana eka marito lama tsariweke etlhelo.

R	O	P	F	R	O	G	R
B	L	U	T	G	X	E	L
H	U	M	B	A	B	C	C
A	C	E	A	R	E	H	H
S	O	K	O	T	I	E	E
T	E	M	B	I	L	A	L
M	P	F	U	N	D	L	A
S	S	P	I	D	E	R	Y

mbila
sokoti
pume
humba
mpfundla
chela

Teacher
Sign:
Date:

Siku .....

28 Nkongomiso eka ntivoririmi

A hi hlayeni

A hi tsaleni

Xana wa ha tsundzuka mafanapeletwa? Nyika munghana wa wena xikombiso. Hikwalaho ka yini swi ri na nkoka ku tiva ku hambana exikarhi ka mafanapeletwa?
Tsundzuka leswaku mavulelo ya rito hi wona ya ku byelaka nhlamuselo ya rito. Hi lama mafanapeletwa man'wana. Tsala swivulwa u tirhisa mafanapeletwa lama u kombisa ku hambana ka tinhlamuselo ta wona.

sindza
sindza
chela
chela
lahla
lahla
tiva
tiva
ringa
ringa
lava
lava

Sweswi nkhwatihata riendli eswivulweni leswi landzelaka.
U fanele ku tsarisela khoso ku nga si hela Nyenyankulu.
Mpfula yi khukhule misava.
Hi ta mi hakelela byetlelo.

A hi tsaleni

Maengeteri man'wana

Loko hi lava ku vula swin'wana hi xiendleko, hi tirhisa **riengeteri**. Riengeteri ri hi byela swin'wana hi riendli. Riengeteri ri hi hlamusela **nkarhi**, **ndhawu** na **mukhuva**. Xiya swivulwa leswi landzelaka.

U ta dyondza swa vurimi hi Nyenyankulu.
Yi ta khomeriwa ematikoxikaya.
Misava yi khukhuriwa hi ku hatlisa.

Tsala maengeteri etafuleni leri, ehansi ka nhlokomhaka leyi faneleke.

Nkarhi	Ndhawu	Mukhuva

Riengeteri ri nga va rito kumbe xivulwahava (ntlawa wa marito).

Eka swivulwa leswi nga laha hansi, nkhwatihata riengeteri, kutani u tsala "nkarhi", "ndhawu" kumbe "mukhuva" ekusuhi na rona.

1 Hi hlaya buku sweswi.	*nkarhi*
2 Endla xikombelo hi ku fowuna.	
3 Vana va dyondza swa vurimi ePolokwane.	
4 Ntirho wa Wisani ekaya i ku risa timbuti.	
5 Hi ta tshovela mavele mundzuku.	
6 Loko misava yi olova, swimilana swi kula hi ku hatlisa.	
7 Hi rima emasin'wini.	
8 Nan'waka hi ta chela swinonisi.	
9 U twile xitiviso eka rhadiyo.	
10 Mavele ya tele swinene.	

29 A hi byaleni mirhi

- Xana wa yingisela minongonoko ya rhadiyo nkarhi wun'wana?
- Xana wa yingisela loko vanhu va inthavhiyuwiwa eka rhadiyo?
- Xana u tiva vana lava fambaka hi tikhempe ta xikolo va dyondza hi ntumbuluko?

A hi hlayeni

Hlaya leswi landzelaka.
I inthavhiyu ya rhadiyo.
Yi tsariwile laha tanihi n'wangulano lowu nga hlamuseriki leswi vanhu va swi endlaka.
Wu hi hlamusela ntsena leswi vanhu va swi vuleke.

Inthavhiyu ya rhadiyo

Muhlamuseri: *Mixo wa namuntlha hi ta inthavhiyuwa Hasani na Wisani, lava ngheneleke khoso ya ndlela yo sivela nkhukhulo wa misava.*

Muvutisi: Avuxeni majaha, ndzi byeleni, hi swihi leswi swi mi tsakiseke swinene?

Hasani: Hi tsakisiwe hi ku famba no wisa ku tirha mitirho ya le kaya (va hleka).

Wisani: Ndzi vonile swilo swo tala leswi ndzi swi voneke epurasini ra va Hasani.

Muvutisi: Hi swihi swilo swa kona?

Wisani: Mhaka ya nkoka i ku hlayisa misava ya le henhla, hikuva swimilana swi kula kahle eka yona.

Muvutisi: Xana hi yi hlayisa njhani misava ya le henhla?

Hasani: Endhawini leyi ehlelaka, u endla malongo. Ya sivela mati leswaku ya nga khukhuli misava ya le henhla. Mirhi na byanyi na swona swi hlayisa misava ya le henhla loko mpfula yi na.

Muvutisi: Ndzi twe leswaku mi ta huma rendzo ra vumbirhi ku nga ri khale. Hi xihi xikongomelo xa rendzo leri?

Wisani: I ra ku byala mirhi na ku byala swimilana. Khoso yi ta endliwa hi nkarhi wa tiholideyi ta swikolo. Sweswi yi ta va eTzaneen. Hi ta famba hi bazi.

Muvutisi: Hi sweswo vayingiseri, hi na majaha haleno lava dyondzaka swilo swa nkoka swinene mayelana na misava na vurimi. Hi mi navelela mikateko!

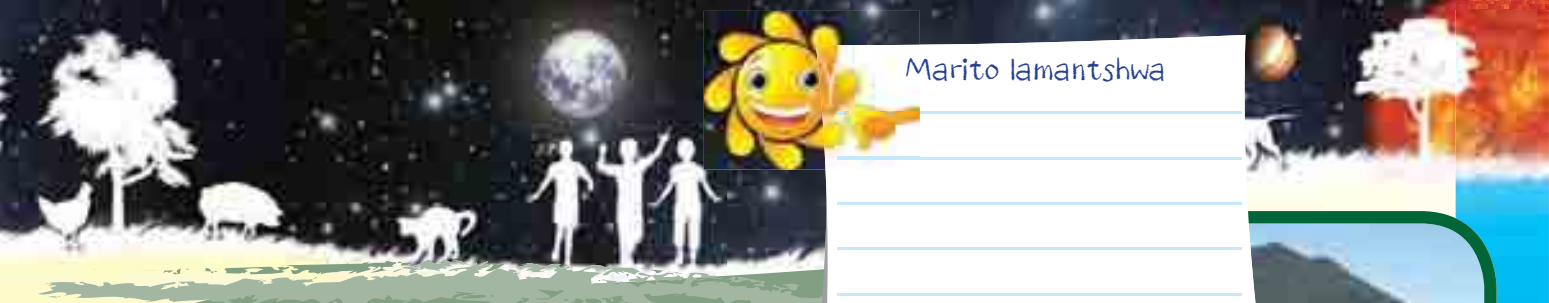

Marito lamantshwa

Phurojeke yo byala mirhi

Eka tiholideyi ta xikolo leti landzelaka, vafana va fambile hi bazi va hundza emakhwatini na le ka tindhawu leti ku tsemiweke mirhi eka tona. Hi nkarhinyana bazi ri fikile endhawini ya Phurojeke yo byala mirhi kutani vana hinkwavo va xika ebazini.

Hi siku ro sungula, mufambisi wa phurojeke, Dok. Mothiba, u tekile vana a famba na vona mpfhuka wa kilomitara ku suka evurimiselweni bya mirhi. Ndhawu leyi yi le henhla ka ntshava. Ku na migerho leyi fikaka enkoveni. Ematlhelo ka migerho ku hava nchumu lexi milaka kona.
"Leswi swi humelela hikwalaho ko tsema mirhi no yi tirhisela ku endla makala," ku hlamusela Dok. Mothiba.
"Xana swi teke nkarhi wo tanihi kwihi leswaku mpfula yi endla migerho? Ku vutisa Hasani.
"Xana mi tsundzuka mati ya buraweni lawa mi ya voneke emilambyeni loko mi ta haleno? Ku vutisa Dok. Mothiba. "Sweswo i nkhukhulo wa mati. Swi teka malembe manharhu leswaku mpfula yi tumbuluxa magova lawa. Nkhukhulo wa misava ematlhelo ya ntshava i xiphiqo lexikulu."
Dok. Mothiba u hlamusela vana hinkwavo leswaku hi siku leri landzelaka u ta va kombeta ndlela leyi Phurojeke ya mirhi yi byalaka mirhi leyintshwa hakona ku siva leyi tsemiweke.

"Ku tsema mirhi swi khumba ntumbuluko," a va hlamusela. "Mirhi yi pfuna swinyenyana loko swi aka swisaka. Mitwa emirhini yi sivela swiharhi leswi dlayaka tanihi tinyoka. Marhavi lamatsongo na matluka swi dyiwa hi tindlopfu kasi matluka na swiphambati swi dyiwa hi tinhutlwa na timfenhe. Timfenhe ti dya na swiluva. Vureku na tinyungu ta rihlaza swi dya hi timfenhe letikulu. Switsotso tanihi tinyoxi swi kokiwa hi muhlovo wa xitshopana na sente ya swiluva kutani ti tirha ntirho wa tona wa nsindzahato (pholinexini). Ndza tshemba leswaku sweswi ma swi twisisa leswaku hikwalaho ka yini hinkwerhu hi fanele ku byala mirhi.

A hi vulavuleni

Bulani hi swivutiso leswi emitlaweni ya n'wina

- Hi ku ehleketa ka n'wina hikwalaho ka yini vafana va inthavhiyuwile eka rhadiyo? Minongonoko ya rhadiyo leyi inthavhiyuwaka vana hi yihi? Boxa mavito ya yona.
- Xana swi teka mpfula nkarhi wo tanihi kwihi ku endla migerho endzhaku ka loko mirhi yi tsemiwile?
- Hlamusela leswaku migerho yi tumbuluka njhani.
- Hikwalaho ka yini vanhu va tsema mirhi?

Teacher

Sign:

Date:

30 Rendzo ro ya evurimiselweni na le khwatini

A hi hlayeni

Hi siku ra vumbirhi vana hinkwavo va yile evurimiselweni laha vanhu va byalaka mirhi kona ku siva leyi tsemeleriweke. Va vonile magidigidi ya swimidyana. Vanhu lava tirhaka evurimiselweni va tshama etindhawini ta le kusuhi. Va swi tiva leswaku va ta hola mali evurimiselweni na leswaku va ta swi kota ku byala swimilana ekusuhi na mirhi.

Evurimiselweni, swimilana hinkwaswo swi na tilebulu. Tilebulu ti na mavito ya swimilana ya Xitsonga lama tivekaka endhawini, vito ra xisayense na siku leri ximilana xi byariweke hi rona. Loko vhiki ri ya eku heleni, mi ta dyondza swin'wana hi murhi wa nkelenga. Murhi lowu wu tiveka hi mavito yo hambana eka tinxaka to hambana: acacia fever (Xinghezi), koorsboom (Xibunu), mooka-kwena (Xipedi), umHlosinga (Xizulu) na munzhelenga (Xivhenda). Vamabulandlela va mabunu a va vula leswaku murhi lowu wu va vangela vuvabyi. Ntiyiso wa kona hi leswaku a va lumiwa hi tinsuna kutani va nghena hi vuvabyi bya dari. Hikwalaho ko ehleketa leswaku vuvabyi a byi huma emirhini leyi, va yi nyikile vito ra "koorsbome", leswi vulaka mirhi leyi vabyisaka. Murhi wa nkelenga wu horisa dari wu tlhela wu tirhiseriwa swin'wana swa ntumbuluko.

Vurimiselo bya Phurojeke yo byala mirhi i bya nkoka hikuva va byala mirhi hi xikongomelo xo siva leyi nga tsemiwa. Ha swi tiva leswaku mirhi yi tirhisiwa ku endla tihunyi na makala. Hi tlhela hi kuma mihandzu naswona ku na mirhi yo tala leyi hi kumaka eka yona mitsembyana leyi tshungulaka mavabyi. A hi tin'anga ta xintu ntsena leti tirhisaka swimilana na mirhi ku kuma mitsembyana yo tshungula. Kwalomu ka 40% ya mirhi leyi hi yi xavaka etikhemisi yi huma emirhini. Mirhi yi tlhela yi tirhisiwa ku endla maphepha, hikwalaho hi fanele ku tirhisa phepha hi vuxiyaxiya lebyikulu. Xin'wana lexi hi nga xi endlaka i ku hlengeleta maphepha ya khale na swiphephana leswaku swi ta tlhela swi tirhisiwa hi vuntshwa.

A hi vulavuleni

Hi swihi swin'wana leswi nga tlhelaka swi tirhisiwa hi vuntshwa? Xana u nga endla yini hi makamba ya matsavu lama nga dyiwiki? Xana murimi a nga tirhisa hi vuntshwa tinhlanga ta mavele na n'wahuva hi ndlela yihi?

A hi hlayeni

Mirhangu eka phurojeke yo byala mirhi

Hi siku ra vunharhu ra phurojeke, vana va fambile ku ya vona mirhangu. Vanhu va tirha swinene ku byala swimilana. Dok. Mothiba u va hlamusela leswaku eka mirhangu leyintshwa va fanele ku rhanga hi ku tata magova hi misava leyi khukhuriweke ku suka eka tindhawu tin'wana ta malongo. Vatirhi va cela magoji lamakulu ya mirhi, kutani va ma tata hi misava ya ntima ya kahle leyi humaka ekhwatini. Magoji lama ya cheletiwa eka masiku yo hlaya. Vatirhi va byala byanyi ku khomanisa misava leswaku mirhi yi ta kula ku ya hi mpimo wa yona. Hi lembe ra vumbirhi, va hlakula nhova ebyanyini na le swimilanini.

Lexi landzelaka Dok. Mothiba u teka vana a va yisa ekhwatini ra swihlahla ra ntiyiso. U va hlamusela leswaku loko matluka lama nga hanyiki ya hlengeletana ehansi ka murhi, ya endla "nthyakiso wa matluka". Loko va tlakusa nthyakiso wa matluka hi vukheta, va ta vona swivungu leswi pfunaka ku borisa matluka na swirhabyana leswi waka emurhini. Dok. Mothiba u va kombisa na swihadyana leswi hanyaka ehansi ka matluka na mitsandze: vusokoti, tihumba, swivungu, machela, swipame na swifufunhunu. "Mifurhe na swiborisi laha hansi swi na ntirho wo hlawuleka swinene", ku hlamusela Dok. Mothiba, hikuva swi borisa ntsandze, kasi ku bola eku heteleleni ku hundzula ntsandze wu va misava. Xana ma swi vona leswaku ku endla misava i ntirho lowukulu? Hikwalaho hi fanerile ku ringeta swinene ku hlayisa misava."

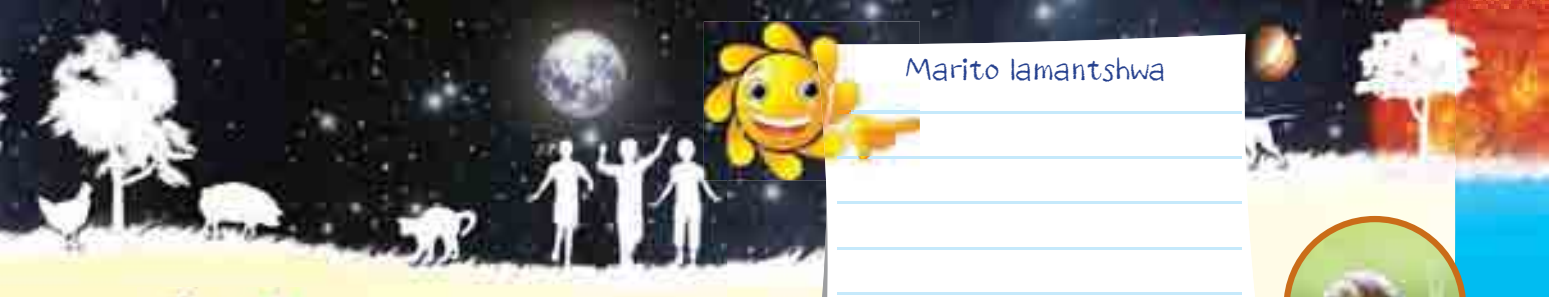

Marito lamantshwa

A hi vulavuleni

Hlamula swivutiso leswi landzelaka.
Xana Dok. Mothiba u yisile vana kwihi leswaku va kota ku vona?
Xana u va kombisile yini eka ndhawu yin'wana na yin'wana?

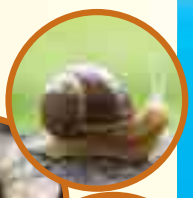

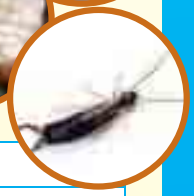

Tindhawu	Xana u va kombisile yini?
Ndhawu ya 1	
Ndhawu ya 2	

Murhi wa "lowu vabyisaka" wu ri kume njhani vito leri?

Xana murhi wu tirhiseriwa yini hi ntumbuluko?

I vuxokoxoko muni lebyi kumekaka eka tilebulu ta mirhi evurimiselweni?

Hikwalaho ka yini swi ri na nkoka ku thola vanhu va muganga ku tirha evurimiselweni?

Hikwalaho ka yini swi ri na nkoka eka vona ku byala mirhi yo tala?

Hlamusela magoza lama landzeleriwaka loko ku byariwa swimilana emurhangwini.

Murhi wu borisiwa hi yini ku kota ku tlhelela eka ku va misava?

Siku

31 Murhi wa Muphayeni

Hlaya xitlhokovetselo kutani u hlamula swivutiso leswi landzelaka.

A hi hlayeni

Miphayini

Yingiselani ku pho!
Yoo, yingiselani ku tshoveka
Mirhi leyikulu ya wa
Marhavi lamakulu ya phatluka.

Vavanuna na tisaha va tsema mirhi.
Va macha tanihi masocha hi tilayini to thwixi!
Malembe ya makumenkombo ya yi lehisile
Swi va teka khume ra timinete
Ku yi wisa
Yi tshoveka handle ko hlayisiwa
Tikhoni ti dzanisiwa hi moya.

Tekelele ku suka eka Margaret Mahy

A hi tsaleni

Tlhela u hlaya xitlhokovetselo kutani u hlamula swivutiso leswi landzelaka.

Nyika swivangelo swimbirhi hikwalaho ka yini mutlhokovetseri a yi vitana mirhi "leyikulu".
1
2
Hikwalaho ka yini mirhi yi fayeka loko yi wa?
Hikwalaho ka yini mutsari a ringanisa tilayini ta mirhi na masocha?
U titwa njhani loko mutsari a vula leswaku swi teka mirhi makumenkombo wa malembe ku
kula kambe ku yi tsema swi teka timinete ta khume?

A hi endleni

Hi lembe ra 2010 murhi wa nkelenga wu hlawuriwile ku va murhi lowu vanhu va faneleke ku wu byala hi vhiki ro byala mirhi eku sunguleni ka n'hweti ya Ndzati. Murhi lowu wu kahle loko swi ta eka endlele ro vuyisela mirhi – ku byala etindhawini leti ku tsemiweke mirhi eka tona. Endla phositara yo tlakusa xiyimo xo byala ka mirhi. Phositara ya wena yi fanele ku va na xifaniso yi tlhela yi nyika swivangelo swo byala mirhi.

Tirhisa vuxokoxoko byin'wana na byin'wana lebyi u byi dyondzeke eka vhiki leri.

Teacher

Sign:

Date:

Siku

32 Switoloveto swa ntivoririmi

A hi tsaleni

Hundzula swivulwa leswi swi va eka marito yo rungula.

"Nkulukumba, xana swi tekile mpfula nkarhi wo tanihi kwihi ku endla magova lama? Ku vutisa Hasani.

"Swi teka malembe manharhu," ku hlamula Dok. Mothiba. "Mati ya khukhula etindhawini leti nga riki na swimila," a ya emahlweni a hlamusela.

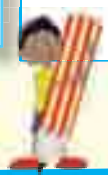

A hi tsaleni

Hikahata swivulwa leswi landzelaka. U ta fanela ku tsala maletere lamakulu, hefemulo, hiko, swirhatana na swin'wana na swin'wana. Engetela swihikahati eka xitshuriwa hi xoxe, kwala bukwini leyi.

i ntiyiso leswaku a wu tsema mirhi naswona u nga lemuki ku onha loku a wu ku endla ku vutisa wisani i ntiyiso ku fikela loko ku sungula phurojeke yo byala mirhi ku vula nkulukumba masiya sweswi hi nga thoriwa laha hi teka khwati ra swihlahla ri ri ra hina a n'wayitela hey ku vula vadyondzi sweswo swa tsakisa swinene

Nambara swivulwa swi landzelelana hi mfanelo.

- Endzhaku ka sweswo cheleta mugoji eka masiku yo hlaya u nga si simeka swimilana.
- Rhanga hi ku cela mugoji lowu tlulaka ximilana, ku enta ka kona ku tlula ximilana kambirhi.
- Emakumu byala ximilana xa wena kutani u chela byanyi leswaku misava yi ta khomana.
- Kutani tata mugoji hi quva kumbe hi misava ya ntima yo nona.

Tianakanye wonge a wu ri ekhempeni ya Hasani na Wisani.
Tsalela va ndyangu wa ka n'wina kumbe munghana wa wena papila. Va hlamusele hi ku tiphina ka wena ekhempeni. Va tivise swilo swo tsakisa leswi mi swi dyondzeke.

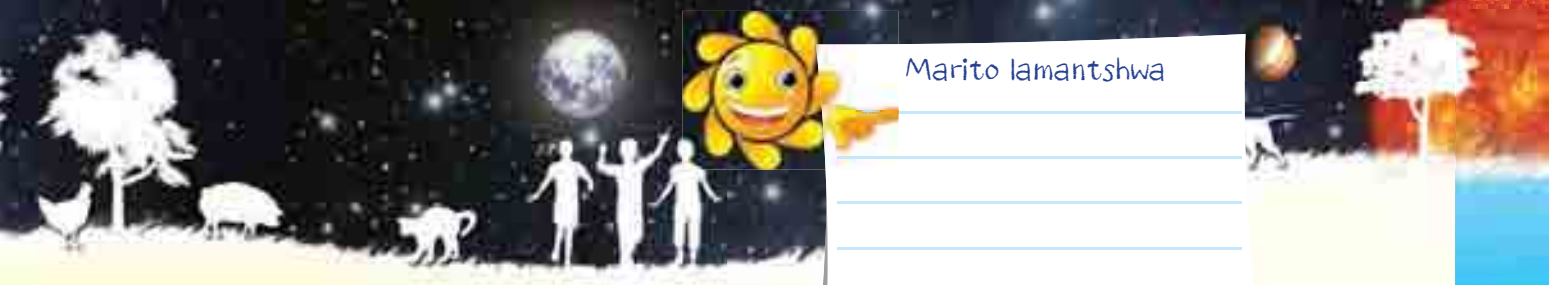

Marito lamantshwa

A hi tsaleni

Eka _____

Date

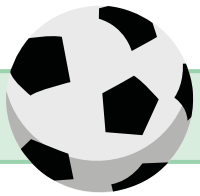

3

Siku .....

33 Bolo ya milenge hinkwako

A hi vulavuleni

- *Hi yihi mitlangu leyi u tsakelaka ku yi tlanga kumbe ku yi hlalela?*
- *N'wamitlangu loyi u n'wi tsakelaka swinene i mani? Hikwalaho ka yini?*
- *Xana munhu u fanele ku kota ku endla yini leswaku a va nghwazi ya swa mitlangu?*
- *Xana tinghwazi ta Afrika-Dzonga eka bolo ya milenge, ku tsutsuma, ku khida na yin'wana mitlangu i vamani?*

A hi hlayeni

Hi 2010 Afrika-Dzonga ri rhurherile mphikizano wa mitlangu ya Khapu ya Misava ya FIFA. Magidigidi ya vahlaleri va endzerile switediyamu swa khume ku ya hlalela mitlangu. Swipanu swa bolo ya milenge swo huma emisaveni hinkwayo swi tile haleno ku ta phikizanela Khapu ya Misava.

Hi tihi timhaka leti u ti tivaka mayelana na mphikizano wa bolo ya milenge ya 2010?
Hlaya vuxokoxoko ematafuleni lama nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi landzelaka.

Tafula ra 1: Switediyamu swa bolo ya Khapu ya Misava.

Doroba	Xitediyamu	Nhlayo ya switulu swa vahlaleri
Cape Town	Green Point	40 000
Bloemfontein	Free State	70 000
Durban	Moses Mabhida	60 000
Johannesburg	Ellis Park	95 000
Johannesburg	Soccer City	40 000
Nelspruit	Mbombela	40 000
Polokwane	Peter Mokaba	40 000
Rustenburg	Royal Bafokeng	45 000
Pretoria	Loftus Versveld	45 000
Port Elizabeth	Nelson Mandela Bay	50 000

Marito lamantshwa

Tafula ra 2: Mbuyelo wa mphikizano wa bolo ya Khapu ya Misava.				
Ntlangu wa tikotara to hetelela				
Siku	Xitediyamu	Tiko ra 1	Tiko ra 2	Mbuyelo
02 Mawuwani 2010	Nelson Mandela Bay/ Port Elizabeth	Netherlands	Brazil	2:1
02 Mawuwani 2010	Johannesburg	Uruguay	Ghana	1:1
03 Mawuwani 2010	Cape Town	Argentina	Germany	0:4
03 Mawuwani 2010	Johannesburg	Paraguay	Spain	0:1
Ntlangu wo hundzela eka wo hetelela				
06 Mawuwani 2010	Cape Town	Uruguay	Netherlands	2:3
07 Mawuwani 2010	Durban	Germany	Spain	0:1
Ntlangu wo hetelela				
11 Mawuwani 2010	Johannesburg Soccer City	Netherlands	Spain	0:1

A hi tsaleni

Tirhisa vuxokoxoko bya matafula ya 1 na 2 ku hlamula swivutiso leswi landzelaka. Tsala tinhlamulo ta wena eswivandleni leswi nyikiweke.

Hi xihi xitediyamu lexikulu swinene ku tlula hinkwaswo?	
Xana ku nghena vanhu vangani eka xona?	
Xana ntlangu wo hetelela wu tlangiwile rini?	
Ntlangu wu tlangeriwe kwihi?	

Hi wahi matiko lama tlangeke eka ntlangu wa tikotara to hetelela?

Xana Ghana yi tlangile rini?	
Tiko ra Ghana a ri phikizana na tiko rihi?	
Xana tigolo ti vile tingani loko ku tlanga Ghana?	
Xana Ghana a yi tlangela kwihi?	
Tiko leri hluleke eka ntlangu wo hetelela hi rihi?	
Xana tigolo ta kona ti vile tingani?	

Xana a wu seketela tiko rihi? Hikwalaho ka yini?

Teacher

Sign:

Date:

Siku .....

34 Inthavhiyu na xitlangi xa bolo ya milenge

Hi swihi switlangi swa Afrika-Dzonga leswi nga na vuswikoti swinene?
Hikwalaho ka yini u ehleketa leswaku swi na vuswikoti?

A hi lavisiseni hi xitlangi xa bolo ya milenge lexi humeleleke eka ntirho wa xona.

Noko Alice Matlou

Loko vanhu va vulavula hi bolo ya milenge, switlangi leswi va vulaka swona ko tala i vavanuna. Kambe un'wana wa switlangi swo hlawuleka swa bolo ya milenge i wansati: Noko Alice Matlou. Matlou u hlawuriwile ku va nghwazi ya mutlangi wa lembe wa Afrika hi 2009 hi va Nhlangano wa Bolo wa Afrika. A ri Muafrika-Dzonga wo sungula ku amukela sagwati leri.

Hlaya inthavhiyu na Matlou ku kota ku tiva swin'wana hi yena.

Xana u velekiwe kwihi naswona u tshama kwihi sweswi?
Ndzi velekiwe eMolegie, eGaphaudi eLimpopo. Ndza ha tshama kona na sweswi.

Xana u sungule rini ku tsakela mitlangu?
Ndzi sungule ku tlanga bolo ya milenge ephurayimari. A ndzi tsakela mitlangu ndzi tlhela ndzi va na vuswikoti eka swa ku tsutsuma na bolo ya milenge. A ndzi tala ku tsutsuma hi rivilo swinene, ngopfungopfu eka 100 wa timitara na 200 wa timitara. Loko ndza ha ri exikolweni a ndzi thamuka kunene ndzi tlhela ndzi seta na tirhekhodi tin'wana. Kutani hi 2000 ndzi sungurile ku tlanga bolo ya milenge ya phurofexinali, ndzi tlangela xipanu xa Brazilian Ladies Football club. Ndzi sungule ku tlangela xipanu xa Banyana Banyana hi 2007.

Xana u endla yini leswaku u tikuma u tiyerile?
Ndzi endla vutiolori kambirhi hi siku. Ndzi pfuka nimixo swinene ndzi joga eka nkarhi wa 30 wa timinete. Kutani hi awara ya 3 nindzhenga ndzi endla vutiolori eka nkarhi wo ringana 3 wa tiawara. Lowu i nkarhi wo endla vutiolori bya bolo.

Hi xihi xitsundzuxo lexi u nga xi nyikaka vantshwa?
Endlani vutiolori swinene, kutani mi ta kota ku tlanga hi ku olova.

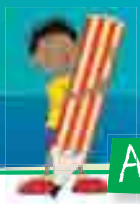

A hi tsaleni

Endzhaku ko hlaya atikili na inthavhiyu, hlamula swivutiso leswi landzelaka.

Hi swihi leswi Matlou a humeleleke eka swona?

Xana u endla vutiolori kangani?

Xana ntirho wa yena wa bolo ya milenge wu sungule njhani?

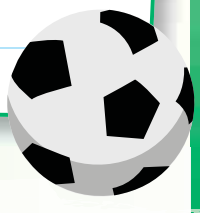

A hi endleni

Munghana wa wena a tiendle n'wamitlangu. Kutani n'wi inthavhiyuwe ku kota ku kumisisa leswi a humeleleke eka swona.

A hi tsaleni

Sweswi hlawula un'wana exikolweni xa n'wina kumbe eka vaakandhawu loyi u ehleketaka leswaku u na vuswikoti. Kombela munhu yoloye ku ku pfumelela ku n'wi inthavhiyuwa. Eka inthavhiyu, ringeta ku kuma tinhlamulo ta swivutiso leswi nga laha hansi.

Xana vutsongwana bya munhu yoloye a byi ri njhani? I yini lexi endleke leswaku a nghenela mitlangu (kumbe leswi a humeleleke eka swona)?

Hikwalaho ka yini u n'wi teka tanihi munhu loyi a humeleleke? Xana swilo leswi a swi fikeleleke hi swihi?

Hi wahi mahungu lawa a nga na wona eka vantshwa va Afrika-Dzonga?

Siku .....

35 Ku lulamisa

A hi tsaleni

Tsala swirhatana swa ntshaho eka swivulwa leswi. Tsundzuka ku swi tirhisa ku kombisa marito ya munhu.

Noko! Ku vitana mudzaberi. Xana wa endla vutiolori u lulamisela Ligi ya Misava? A vutisa. Ndzi tshemba u le ku swi endleni.
Ina, ku pfumela Noko. Ndzi endla vutiolori bya kwalomu ka mune wa tiawara siku rin'wana na rin'wana.
Mudzaberi a n'wayitela. U ya emahlweni na ntirho wa wena, ku vula mudzaberi. Sweswo hi leswi ndzi tsakelaka ku swi twa.

Xiyisisa swivulwa leswi. Nkhwatihata riendli eka xivulwa xin'wana na xin'wana. Kutani bana xirhendzevutana eka riengeteri leri hlamuselaka ndhawu, nkarhi kumbe mukhuva lowu xiendleko xi humelelaka hawona.

Matlou a tsutsuma swinene kutani u winile khapu.
Switsutsumi swi yimile hi ku nyanyuka swi yimela ku sungula rivilo.
Mudzaberi u vulavurile hi matimba na xipanu.
Xipanu xi yingisela mudzaberi hi vukheta.

Hetisa swivulwa leswi landzelaka hi ku tirhisa hikuva na hikwalaho ko.

Banyana Banyana va hlurile mphikizano hikwalaho ko
U vile xitlangi xa bolo ya milenge hikuva
U nyikiwile khapu hikwalaho ko
Vanghana va yena va n'wi hoyozerile hikuva

Marito lamantshwa

A hi hlayeni

Hlaya xitlhokovetselo lexi hi "xitlangi xa bolo".

U nga kombeli khongoloti

U nga kombeli khongoloti
Ku tlanga ntlangu wa bolo ya milenge.
Tsundzuka, ri na 50 wa tiphere
Ta titeki elokhareni ya rona.

Ri dirivula 50 wa tibolo
Hi 50 wa tiphere ta tintanghu,
No raha hinkwato xikan'we.
Ko tala a ri lahlekeriwi hi ntlangu.

I muphikizani wa matimba
Lero, loko u yimelana na yena,
U ta sungula hi ku vona milenge ya dzana
Kutani u vona ku hluriwa.

Kenn Nesbitt

A hi vulavuleni

Xana wa pfumela leswaku xitlhokovetselo lexi i xa mafenya? Hikwalaho ka yini? Xiyisisa switwari swa makumu eka switanza hinkwaswo. Xana u vona yini eka swona? Hikwalaho ka yini mutsari a vula leswaku khongoloti i muphikizani loyi a chavisaka?

A hi tsaleni

Loko hi rhumela mahungu ya SMS hi tsala marito hi ndlela leyi hambaneke na ya ntolovelo. Hi komisa marito. I ririmi leri hambaneke na ririmi ra ntolovelo. Boxa leswaku tiSMS leti ti vula yini.

ntk vna mndzk	
swl sw ok?	
tsl xkmbl rvtlhn	
khm 18 mlmb	
mch tlng awra 4	

Sweswi tsalela Matlou SMS u n'wi hoyozela eka ku humelela ka yena.

Teacher
Sign:
Date:

A hi endleni

Dirowa xifaniso u kombisa swivulwa leswi landzelaka. Dirowa exiphephanini xin'wana. Matlou u raha bolo hi nenge wa ximatsi. Hi voko ra xinene ri ri emoyeni, u yimisa rikhudzu ku endla mfungho wo komba leswaku swi lulamile kambe n'watipala wa tlhelo lerin'wana a siva golo.

Siku .....

36 Ku hlamusela ntlangu

A hi tsaleni

Sungula xivulwa xin'wana na xin'wana hi hambileswi kutani u hlanganisa swiphemu ku vumba xivulwa.

Hambileswi	a hlayaka		a xi hluli rivilo.
	xitsutsumi xi endlaka vutiolori swinene		a ndzi xi vulavuli kahle.
	murimi a tirheke swinene		nkarhi wun'wana u kuma timakisi ta le hansi.
	ndzi nghenaka titlilasi ta Xinghezi		swimilana swa yena a swi kulangi kahle.

Sweswi yelanisa u tlhela u hlanganisa swivulwa hi ku tirhisa kambe kumbe hambileswi.

Xitsutsumi xi yile emahlweni na ku tsutsuma	**hambileswi**	a khomile mepe.
U lahlekile ndlela	**kambe**	xi nga vaviseka nenge.
A va ri na vusweti		u ta hlaya na munghana.
U rivarile buku ekaya		a va nga pfumali swakudya.

Sweswi hlanganisa swivulwa leswi landzelaka hi ku tirhisa hambileswi kumbe kambe.

Ku nile swimpfulana.		Mavele ya kurile kahle.
Mudyondzisi a rhurile.		A ri na rixopaxopa.
Ndzi lava ku xava xikanyakanya.		Hi nga riki na mali yo ringanela.
Hi famba hi rendzo-dyondzo.		A hi na mali yo ringanela.

Marito lamantshwa

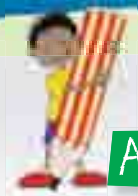

A hi tsaleni

Tsalela munghana wa wena papila u n'wi hlamusela hi ntlangu lowu u wu hlaleleke kumbe lowu u wu tlangeke. A wu ri ntlangu wa njhani? Wu humelele rini? Wu hlurile hi mani? Nyika nhlamuselo ya ntlangu. Tsala hi ndlela leyi kokaka mahlo no tsakisa.

Tsala adirese ya wena laha. .....

.....

.....

.....

Tsala siku ra n'hweti. .....

Eka

Tsala mahetelelo ya wena laha.

Tsala vito ra wena laha.

Sweswi tsala vhilopo yo ya eka munghana.

Vito

Adirese

Khodi

Siku .....

37 Ehandle exirhamini

A hi vulavuleni

- **Eka ntirho wa vhiki leri hi ta languta ndhawu yo titimela swinene emisaveni.**
- **Hi yihi themparecha yo titimela swinene leyi u nga tshama u twa xirhami xa yona?**
- **Xana u tikufumeta njhani loko ku titimela swinene?**

A hi hlayeni

Ku ndhundhuzela tiphengwini

Swinyenyana swo tsakisa eka mpahla yo saseka ya swona, swi nga famba hi ku nonoka egambokweni, kambe loko swi fika elwandle ra ayisi
Languta leswaku swi hatlisa njhani.
Ku yimbelela ka swona wonge i ku rila ka donki, a swi koti ku haha, kambe tiphengwini ti kota ku endla swilo swa tona kahle.
Yingisa ndzi ku byela leswaku hikwalaho ka yini.
Timpapa ta tona ti papamela ehenhla ka mati, mafurha ya tona ya sivela xirhami, timpiko ta tona ti va tiphedali ta kahle hikuva a ti petseki!
Micila ya tona yi kahle eka ku chayela, ti birika hi milenge hinkwayo.
Sweswi ndzi byele, eka hinkwaswo leswi u swi tweke. Xana tiphengwini a ti tsakisi ke?

Tekelela–Robin Bernard

Mhalamhala 16 Khotavuxika 2013

Xirhami na mpfula swi dlaya 600 wa tiphengwini eAfrika-Dzonga

Kwalomu ka 600 wa tiphengwini ti file hikwalaho ka xirhami lexi hlaseleke ndhawu yin'wana ya le Afrika-Dzonga. Tiphengwini ti dlayiwile hi xirhami na mpfula eka masiku mambirhi lama hundzeke eAlgoa Bay, eka xifundzankulu xa Kapa-Vuxa, ku hlamusela va South African National Parks namuntlha.
Muvulavuleri wa South African National Parks u hlamusele leswaku "ku titimela swinene hi Khotavuxika, kambe lembe leri hi vile na xirhami na mpfula. Leswi swi vangile gwitsi kutani switandzhaku swa kona ku va ku fa ka tiphengwini exihlaleni xa tona." Muvulavuleri u hlamusele leswaku swikukwana swi na mavhikinyana naswona swa ha ri leswitsongo swinene no va swi nga si tiyela. "A swi si va na tinsiva," a hlamusela. "Swi na tinsiva to olova ta le hansi kutani hikwalaho ka maxelo yo titimela ku file kwalomu ka 600 wa tiphengwini."
Phengwini ya Afrika i xiharhi lexi nga ekhombyeni ro nyamalala hikwalaho ka nhlayo ya le hansi ya tona.

Mutsari u tirhisa marito yo hlawuleka ku hlamusela tiphengwini.

- U ri tinsiva ta tiphengwini i "mpahla yo saseka". Ku yelanisa loku ku vitaniwa **xigego.**
- U tlhela a ku ti twakala "wonge" i donki.
- Lexi i **"xihlambanyiso** " kumbe xifananisi.

Vumba swihlambanyiso.

U yiva wonge i .....

U etlela wonge i .....

U yimbelela wonge i .....

XANA A WU SWI TIVA? Siku ra tiphengwini emisaveni hinkwayo ri va kona hi 26 Ndzati. Ri vekiwe hi ntlawa wa Vaafrika-Dzonga lava hlayisaka tiphengwini.

A hi tsaleni

Ekusuhi na rito rin'wana na rin'wana, tsala rito rin'wana leri yelanaka na rona hi mpfumawulo.

mphahla		dlawa		madyelo	

Hlaya xitlhokovetselo kutani mi bula hi swivutiso leswi landzelaka.

- Xana i mpahla ya njhani leyi fanaka na tinsiva ta tiphengwini?
- Xana pongo ra tona ri twakala njhani? Encisa pongo ra kona.
- Xana u tshama u vona tiphengwini loko ti famba? Kombisa mafambelo ya tona.
- Hi ku vona ka wena, xana mutsari u tsakela tiphengwini? Hikwalaho ka yini?
- Xana tiphengwini ti nga pona exirhamini?
- Xana tiphengwini ti tikufumeta njhani?
- Hikwalaho ka yini khathuni leyi yi hlekisa?

A hi tsaleni

Sweswi hlaya atikili ya nyuziphepha kutani u hlamula swivutiso leswi landzelaka.

Xana i yini lexi xi dlayeke tiphengwini?

Xana ti file hi nguva yihi?

Xana tiphengwini ti kufumeta hi yini? Xana tiphengwini ti omisa hi yini? (lava eka xitlhokovetselo).

Xana swikukwana swa tiphengwini swi hambana njhani na tiphengwini letikulu?

Xana swikukwana a swi ri na nkarhi wo tanihi kwihi?

Hikwalaho ka yini mpfula na xirhami swi dlayile tiphengwini?

Hikwalaho ka yini tiphengwini ti ri swiharhi leswi nga ekhombyeni ro nyamalala?

Teacher

Sign:

Date:

Siku .....

38 Ndhawu yo titimela swinene emisaveni

A hi hlayeni

Swiyenge swimbirhi swa misava swi titimela ngopfu lembe hinkwaro. Tindhawu leti ti le henhla na le tshakwini ra misava. Tindhawu leti ti vitaniwa North Pole na South Pole. Tiko leri nga ekusuhi na South Pole ri vitaniwa Antarctica. I ndhawu leyi titimelaka ku tlula mpimo emisaveni hinkwayo. Antarctica ri phutseriwile hi ayisi.

Loko u languta bolo ya misava u ta vona laha Antarctica yi nga kona. Yi le tshakwini ra bolo ya misava. Yi teka n'we-xa-khume xa ndhawu ya misava hinkwayo naswona yi phutseriwile hi nkumba wa ayisi leyi nga exikarhi ka 1 500 na 1 600 wa timitara hi ku bumbula. South Pole yi le xikarhi ka Antarctica. I tiko leri titimelaka swinene ngopfu no va na moya ku tlula matiko ya misava hinkwawo. Vanhu lava hanyaka kona lembe hinkwaro a va talangi. Vativi va sayense va tshama nkarhinyana naswona va tshama eka miako yo hlawuleka.

Ximumu eAntarctica xi va kona exikarhi ka Nhlangula na Nyenyankulu. Hi nkarhi lowu a ku vi na xinyami. Hi xixika, lexi sungulaka hi Dzivamisoko ku fika hi Ndzati, ku humelelela leswi kanetaka swa nguva ya ximumu. Ku va na xinyami eka nkarhi wa tin'hweti ta ntsevu. Mina na wena hi nga anakanya hi xirhami lexi nga kona endhawini leyi hambi ku ri hi ximumu. Thepharecha ya avhareji hi Sunguti, exikarhi ka ximumu, yi le hansi ka ziro hi 28 wa tidigiri selisiyasi (hi tsala hi ndlela leyi: –28 °C). Xiyimo xa ku endla ayisi i 0°C, kutani ku titimela loku tlulaka xiyimo xa ku endla ayisi hi 28°!

Afrika-Dzonga ri na ntlawa wa van'wasayense lava tshamaka lembe hinkwaro exitichini xa ndzavisiso eAntarctica. Hi vuxika thempharecha ya avhareji eSouth Pole yi nga fika eka –89 °C. Van'wasayense va fanele ku tshama eka muako lowu nga endleriwa ku va kufumeta eka tithemparecha toleto. Endzeni ka muako va na khichi, tikamara to etlela, kamara ra vuhungaselo na kamara ra dokodela loko vo tshuka va nga titwi kahle.

ANTARCTICA

Marito lamantshwa

Tiphengwini eAntarctica

Ku na tiphengwini to tala swinene ku tlula swinyenyana swin'wana eAntarctica. A ti swi koti ku haha kambe ti tirhisa timpiko ta tona to koma tanihi tifilipara to khida. I vahlamberi va kahle swinene. Emisaveni loko ti famba wonge ti ya emahlweni na le ndzhaku kumbe ti famba hi ku tlulatlula. Xana tiphengwini ti kufumetiwa hi yini?

Tiphengwini ti na riandlalo ro bumbula ra mafurha emirini ya tona, ti tlhela ti va na tinsiva to tala leti tlhandlakanyanaka. Tinsiva na mafurha swi sivela xirhami, moya na mati. Ku kuma ku kufumela kun'wana, tiphengwini ti hlengeletana ndhawu yin'we hi mitlawa.

Tekelela ku suka eka PIRLS (tisampuli ta tindzimana, swivutiso na maavelo ya timakisi) Antarctica: Land of Ice

A hi vulavuleni

- **Xana atikili yi vulavula hi yini?**
- **Xana mutsari u lava ku hi byela yini?**
- **Hi ku vona ka wena hikwalaho ka yini North Pole na South Pole ti titimela ngopfu?**
- **Xiyisisa nhlamuselo ya mutsari ya tiphengwini. Xana ya fana na nhlamuselo ya xitlhokovetselo na ya atikili ya nyuziphepha? Hi swihi leswi yelanaka? Xana ku hambana yini?**

A hi tsaleni

Sweswi hlamula swivutiso leswi humaka eka leswi u swi hlayeke.

Xana u nga yi kuma kwihi Antarctica ebolweni ya misava?

Hi xihi xiphemu xa Antarctica lexi titimelaka swinene?

Ehleketa hi leswi atikili yi vulaka swona hi Antarctica. Sweswi nyika swivangelo swimbirhi leswaku hikwalaho ka yini vanhu va nga swi rhandzi ku ya kona exikarhi ka Dzivamisoko na Ndzati.

Tsala swilo swinharhu leswi pfunaka ku kufumeta tiphengwini eAntarctica.

1

2

3

Siku .....

39 Vaafrika-Dzonga eAntarctica

A hi vulavuleni

Xana a wu swi tiva leswaku Vaafrika-Dzonga vo tala va tshama no tirha eAntarctica?
Xana u nga tsakela ku tshama endhawini leyi hambanaka swinene na tindhawu tin'wana?

A hi hlayeni

Ntlawa wa Antarctica wa Afrika-Dzonga

Va South African National Antarctic Programme (SANAP) va endla ndzavisiso wa swa sayense va tlhela va hlayisa ndhawu ya Antarctica ya Afrika-Dzonga lembe hinkwaro. Lembe rin'wana na rin'wana ku fika xipanu eAntarctica hi N'wendzamhala kutani xi tshama lembe hinkwaro. Eka xixika hinkwaxo xa xinyami na xirhami, ntlawa lowutsongo wu tshama kona ku fikela loko wu tlhelela eAfrika-Dzonga hi Nyenyenyani ya lembe leri landzelaka. A swi olovi ku tshama nkarhi wo leha u ri ekule na le kaya, ngopfungopfu ehansi ka swiyimo swo tika na vanhu va nhlayo leyitsongo vo hanya na vona.
Tiva van'wana va swirho swa mitlawa leyi tshameke eAntarctica.

Marlon Manko – makhanikhi wa swa dizele.

Hi mina Marlon Manko, un'wana wa vamakhanikhi va swa dizele va ntlawa wa SANAE 2010. Antarctica ya hlamarisa swinene. Ntokoto eka ndhawu leyi wu ndzi khumbile swinene.
A ndzi nga swi twisisi loko vanhu va ku "misava a yi nga ha tlheli yi fana na le ku sunguleni". Sweswi ndza swi twisisa. Ku ya eAntarctica ku vile nkateko lowu humelelaka kan'we evuton'wini. A wu nge tlheli wu vuya na siku na rin'we. Hungu ra mina eka vantshwa hi leri: Mikondzo leyi u yi siyaka endzhaku a hi ya ku komba vanhu laha u yaka kona ntsena, kambe yi ku tsundzuxa wena n'wini laha u humaka kona.

Saziso Nginda – muinjineri wa swa gezi.

Hi mina Saziso. Ndzi huma eZagwityi eButterworth. Ndzi nghenile exikolweni xa le mugangeni wa ka hina kutani ndzi hundzela eKentane High School (Macibe). Eku heteleleni ndzi dyondzile tidyondzo ta vuinjineri bya swa gezi. Endhawini ya Antarctica ndzi tirha ku endla mati na gezi. Hi fanele ku va na swilo leswi leswaku hi ta swi kota ku tirha ntirho wa hina na ku hanya ehansi ka swiyimo leswo tika. A ndzi tsakela ku hlalela swifaniso swa timuvhi, ku yingisela vuyimbeleri, ku hlaya na ku fambafamba. Ku tshama laha i nchumu lowu engetelaka vutivi. Nchumu lowu ndzi wu tsundzukaka swinene i ku ya ekerekeni hi Sonto na ndyangu wa mina.

Daleen Koch – n'wasayense/muinjineri.

Hi mina Daleen. Ndzi huma eBronkhorstspruit eGauteng. Ndzi dyondzile xikolo ePitori kutani ndzi ya dyondza eyunivhesiti ya Johannesburg leswaku ndzi ta va muijineri wa swa gezi na eletroniki. Ndzi hungasa hi ku hlalela swifaniso swa timuvhi, ku khida, ku dayivha, hokhi, ku fambafamba na ku bula na vanghana va mina. Leswi a wu koti ku swi endla loko u ri ekhempeni ya ntirho. Ntirho wa mina kwale i ku pima ku cinca eka ndhawu ya maginete ya misava. Ku kota ku endla leswi ndzi tirhisa swingolongondzwani leswi faneleke hi vukheta swinene. Ndzi rhandza ntirho wa mina swinene naswona i nkateko ku tshama no tirha laha.

Marito lamantshwa

A hi tsaleni

Xana u ehleketa leswaku Vaafrika-Dzonga lava va tsakela ku tshama no tirha eAntarctica? Hlamusela leswaku hikwalaho ka yini.

Xana u nga tsakela ku ya eSouth Pole? Hikwalaho ka yini?

Tsala ndzimana leyi nyikaka vuxokoxoko hi Antarctica u tirhisa leswi u swi dyondzeke mayelana na ndhawu leyi. Boxa leswaku yi le kwihi u tlhela u hlamusela maxelo ya kona kumbe u tsala hi tiphengwini leti tshamaka kona. U nga tlhela u tsala hi Vaafrika-Dzonga lava tirhaka kona.

Teacher

Sign:

Date:

Siku .....

40 Ntivoririmi

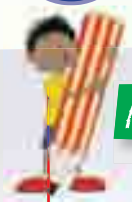

A hi tsaleni

A hi tlheleni hi languta mabumabumeri. Hi ta sungula hi mahlawuri. Tsundzukani leswaku rihlawuri ri hlamusela riviti, kutani ri hi byela swin'wana hi munhu, xanchumu, ku titwa na swin'wana na swin'wana.

Yelanisa maviti na mahlawuri (mahlamuseri) lama landzelaka. Kutani hlawula mune wa tiphere kutani u tsala xivulwa hi phere yin'wana na yin'wana.

Maviti

Phengwini	dyambu	gamboko	xiluva	muinjineri	movha	buku	mpfhuka	ntshava	muako

Mahlawuri

hisa	basa	saseka	rivilo	tsakisa	leha	leha	tlhariha	hlekisa	leyikulu

Sweswi a hi languteni maengeteri. Riengeteri ri hlamusela riendli, kutani ri hi byela swin'wana hi swiendlo. Yelanisa maendli na maengeteri lama landzelaka. Kutani hlawula mune wa tiphere kutani u tsala xivulwa hi phere yin'wana na yin'wana.

Maendli

vangama	dya	nwa	tsutsuma	tlula	huwelela	fambile	tshama	hleka	tirha

Maengeteri

hi rivilo	hi ndlala	hi mpfumawulo	hi ku nonoka	hi ku vangama	hi ntsako	hi pongo	hi torha	hi ku olova	swinene

Marito lamantshwa

A hi tsaleni

Tsala swivulwa leswi landzelaka eka tlhelo ra nandzulo.

Mina ndzi Wena u N'wina mi Vona va	**rhandza**	a ndzi a wu a mi a va	gamboko. tsemakanya xikarhi ka patu. ku tlanga bolo ya milenge. ku hela mbilu hi ku hatlisa. ku dya swo nyanganya. mpfula ya vuxika. languta thelevhixini. maxelo ya Afrika-Dzonga.
Xona xi Yona yi Swona swi	**rhandza**	rhandzi a xi a yi a swi	

A ndzi rhandzi tiphengwini.

Sweswi tsala nkomiso wa marito lama landzelaka.

wona lawo	fambile	leyi yikulu	Manana	hi leswaku

Tlhelela eka swivulwa swa nandzulo leswi u swi tsaleke. Sweswi hundzula swivulwa swi va swivutiso u sungula hi rito ra xana.

Xana u rhandza tiphengwini?

Xo hetelela, hlawula u tlhela u ba xirhendzevutana eka rito leri faneleke eka xivulwa xin'wana na xin'wana.

Xana homu yi/ti dya byanyi?

Vana a va/hi tluli patu loko rhoboto yi tshwukile.

Tiphengwini a ti/swi hahi, ta hlambela.

Vanhu u/va tirha eAntarctica.

Xana wa/u swi tsakela ku tirha eAntarctica?

Siku .....

41 Swi lawula hi maxelo

A hi vulavuleni

- Xana maxelo lawa u ya tsakelaka swinene hi wahi?
- Hikwalaho ka yini swi ri na nkoka ku tiva leswaku maxelo ya ta va njhani eka siku ra mundzuku kumbe vhiki leri taka?
- Xana wa xi yingisela xiviko xa maxelo? Hikwalaho ka yini?
- Xana maxelo ya namuntlha ya njhani?
- Hlamusela maxelo ya laha u tshamaka kona eka tinguva to hambana.
- Xana u nga rhurhela laha ku hisaka swinene kumbe laha ku titimelaka swinene? Seketela nhlamulo ya wena.

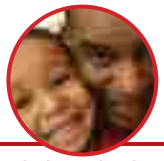

Moya wu hahisa phepha ra ntirhokaya wa wena! Tsutsuma u ya ri siva, hatlisa!

Loko ku ri na moya, a hi nga swi koti ku ya phasa tinhlampfi namuntlha.

ku ta va na bubutsa ra matimba etindhawini ta le tlhelo ka ribuwa ra le vupeladyambu.

Ehe! A ndzi lava ku ya eribuweni ra lwandle.

ku ta va na swimpfulana etindhawini ta le kusuhi na ribuwa ra lwandle.

Ndzi ta khandziya ntshava mundzuku. A ndzi lavi ku lahleka etintshaveni.

Dyambu ri ta hisa ePolokwane hi nhlayohenhla ya 30°C.

A hi fambe hi ya khida edan'wini!

ku ta va na nkungwa etintshaveni ta Drakensberg.

I siku rin'wana ra mumu. Swa tika ku tirha emagondzweni loko ri hisa hi ndlela leyi.

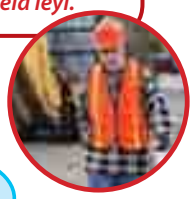

Loko nkungwa wu bohana swinene, hi ta fanela ku yima ku chayela hikuva a hi nga swi koti ku vona kahle.

ku ta va na mapapa na mpfula eGauteng.

eUpington ku ta ya emahlweni na ku hisa ko fika eka themparecha ya 34°C

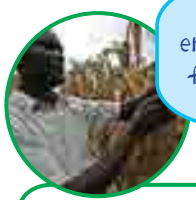

Xana ndzi to swi yini? Wacheni ya mina a yi nga omi namuntlha.

Swi tshamisekile! Ndza ha ku heta ku byala swimilana.

Loko mpfula yi nga ni hi ku hatlisa, swimilana swa hina swa lembe leri swi ta fa.

Ku hava xiphiqo, hi nga yimanyana hi ntlangu wa bolo ya milenge ku fika nindzhenga namuntlha.

Marito lamantshwa

A hi vulavuleni

I mani loyi a tsakeleke maxelo lama bvumbiweke?
I mani loyi a nga tsakeriki maxelo naswona hikwalaho ka yini?
Xana u tsakela maxelo ya njhani?

A hi hlayeni

Hlaya xitlhokovetselo xa maxelo kutani u hlamula swivutiso leswi landzelaka.

Masana, masana huma
Masana, masana tana,
Ndza swi tiva wa hisa
Tolo u hi rhumerile ku ya khida

Mpfula, mpfula u le kwihi?
Ndzi lava ku byala matsavu.
Mirhi yi omile hikuva a wu kona
Mpfula, mpfula u le kwihi?

Moya, moya, moya!
U hahisa mpahla edaradeni.
Moya, moya, moya!

Tolo u hahlurile lwangu ra yindlu!
Moya u na nsele eka mina.

Bubutsa, bubutsa,
Loko u huwelela hi rito ra wena
Ndzi tima rhadiyo ya mina
Ndzi tima TV ya mina

Masana, mpfula, bubutsa na moya
Mi ta hi mikarhi yo hambana.

Boxa maxelo hinkwawo lawa mutsari a vulavulaka hi wona.

A hi tsaleni

Nkarhi wun'wana na wun'wana loko a vula maxelo yo karhi, u tlhela a vula na ndlela leyi ya n'wi khumbaka hayona. Boxa maxelo mambirhi kutani u tsala na xivulwa xo kombisa ndlela leyi a khumbekaka hayona.

Teacher
Sign:
Date:

Siku .....

42 Ku hlaya tichati

A hi hlayeni

Xiyisisa mepe wa maxelo kutani u hetisa tafula leri nga laha hansi.

A hi tsaleni

Tsala swiyimo swa maxelo na tithemparecha ta madoroba lama landzelaka.

Doroba	Themparecha ya minimamu	Themparecha ya maksimamu	Hlamusela swiyimo swa maxelo
Polokwane			
Johannesburg			
Bloemfontein			
Durban			
Upington			
Umtata			
George			

Sweswi tsala tinhlamulo ta swivutiso leswi landzelaka.

Hi tihi tindhawu timbirhi leti hisaka swinene eAfrika-Dzonga?

Xana mpfula yi na edorobeni rihi?

I doroba rihi leri nga na xirhami?

Boxa doroba rin'we leri nga na mapapa.

Xana themparecha ya le hansi swinene yi le kwihi naswona mpimo wa yona hi wihi?

Xana bubutsa ri nga languteriwa kwihi?

Hi rihi doroba leri nga na mapapa laha na lahaya?

Marito lamantshwa

A hi tsaleni

Xiyisisa xifaniso lexi nga laha hansi. Xifaniso lexi xi vitaniwa girafu ya mitila. Lemuka leswaku ntila wun'wana na wun'wana wu na muhlovo wa wona. Xana mitila yi hi byela yini? U ta kuma tinhlamulo etshakwini ra girafu.

Cape Town, Girafu ya tlayimeti ya Afrika-Dzonga (vutlakuki: 42 m)

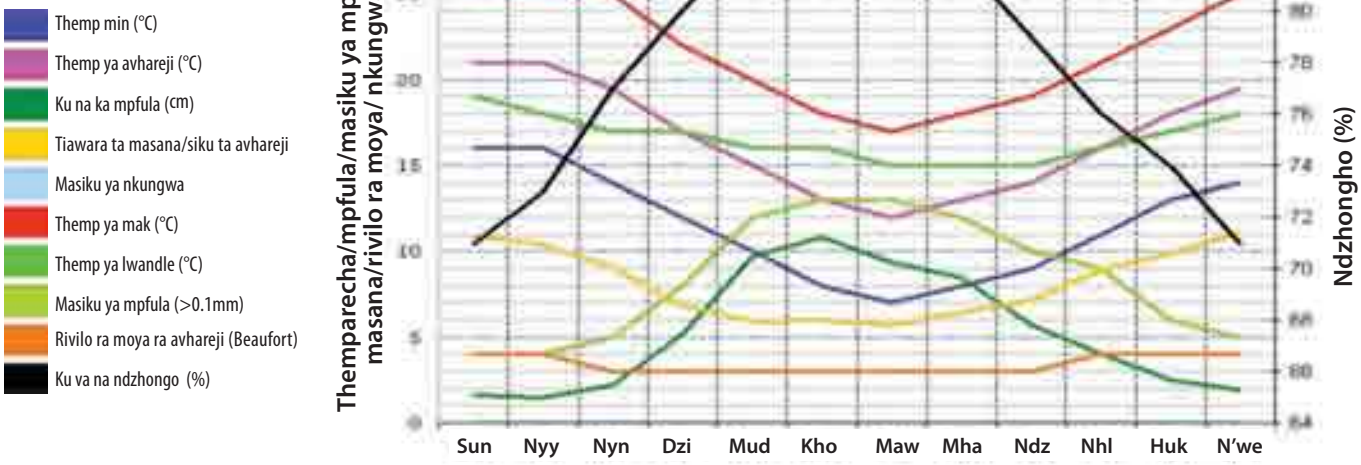

Etafuleni, tsala mihlovo ya mitila leyi kombisaka leswi landzelaka:

Themparecha ya avhareji		Themparecha/mahiselo ya le lwandle	
Nomboro ya avhareji ya tiawara ta masana siku rin'wana na rin'wana		Ndzhongho	
Nomboro ya masiku ya nkungwa.		Rivilo ra moya	

Tirha na munghana. Xiyisisani chati kutani mi hlamula swivutiso leswi landzelaka.

Xana thempharecha ya minimamu eku heleni ka Ndzati a yi ri yini?

Xana nomboro ya avhareji ya tiawara ta masana eku heleni ka Nyenyankulu a yi ri yihi?

Hi yihi n'hweti leyi ndzhongo a wu ri ehenhla swinene?

Hi yihi n'hweti leyi themparecha ya lwandle a yi titimela swinene?

Hi yihi n'hweti leyi a yi ri na themparecha ya maksimamu ya le henhla swinene?

Hi yihi n'hweti leyi mpfula yi neke swinene?

Siku .....

43 Ndzhendzeleko wa mati

- **Hikwalaho ka yini mati ya ri ya nkoka evuton'wini?**
- **Xana ku ta humelela yini loko ho pfumala mati?**
- **Ha swi tiva leswaku mati ya huma empfuleni kambe swi humelela njhani?**

A hi hlayeni

Swilo hinkwaswo leswi hanyaka swi tshembile mati. Handle ka moya lowu hi wu hefemulaka, mati i nchumu wa nkoka eka swivumbiwa hinkwaswo leswi hanyaka. Handle ka mati, leswi hanyaka a swi nge hanyi. Loko hi nga ri na mati yo tala emirini ya hina, leswi swi nga ha tirhisiwiki a swi nga koti ku susiwa. Leswi swi ta khumba swiyenge swo tala swa miri ya hina kutani swi hi vangela mavabyi.

Hi fanele ku twisisa ndzhendzeleko wa mati leswaku hi ta swi kota ku twisisa laha mati ya humaka kona. Ndzhendzeleko wa mati i mafambelo ya mati lama nga riki na makumu exikarhi ka lwandle, tiko na moya.

Xifaniso lexi nga laha hansi xi hlamusela no kombisa leswi humelelaka eka ndzhendzeleko wa mati.

1. **Nkahelo**
   Dyambu ri hisa mati emilambyeni kumbe elwandle kutani mati ya hundzuka nkahelo.
2. **Ntiyelo**
   Loko nkahelo wu titimela emoyeni, wa khokha wu endla mapapa.
3. **Ku na ka mpfula**
   Loko mati yo tala ya khokhile, moya a wa ha swi koti ku ya khoma. Mapapa ya va yo tika kutani mati ya chulukela emisaveni hi xivumbeko xa
   - xihangu
   - gamboko
   - mpfula
4. Loko mati ya fika emisaveni, ya nghena endzeni ka misava kutani ya hundzuka mati ya le hansi ka misava lawa ya tirhisiwaka hi swimilana na swiharhi. Ya nga tlhela ya khulukela emilambyeni, emativeni na le malwandle kutani ndzhendzeleko wu tlhela wu sungula.

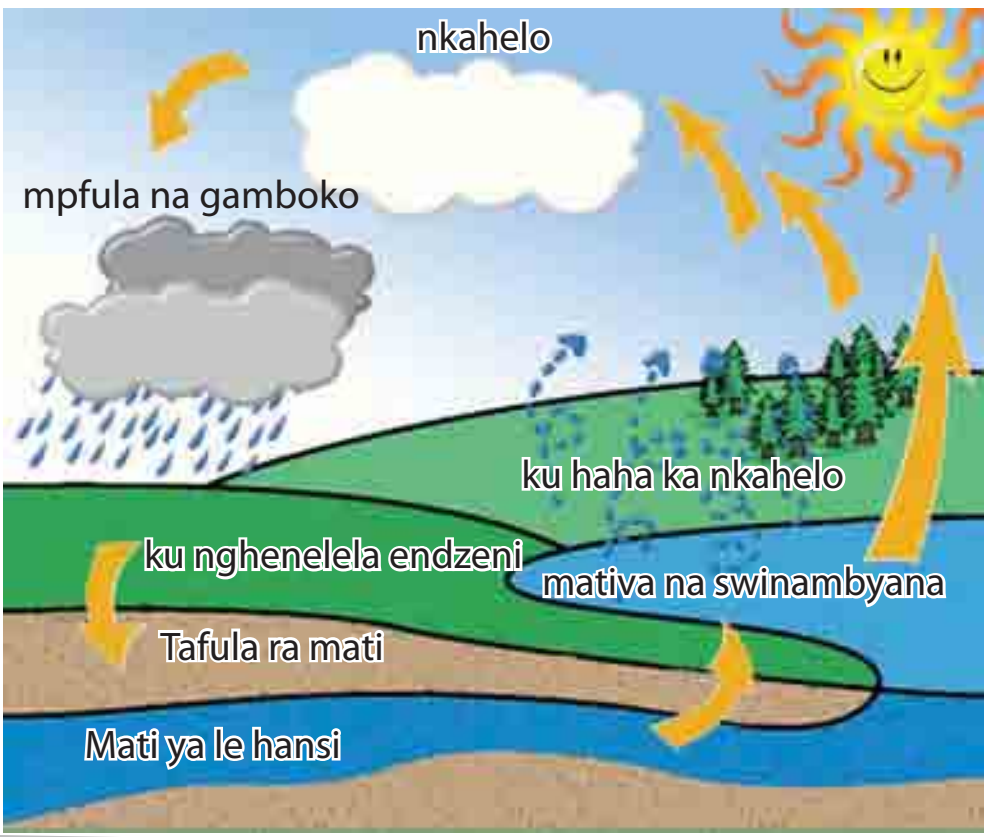

Marito lamantshwa

A hi vulavuleni

Tlhela u xiyisisa xifaniso xa ndzhendzeleko wa mati. Hlamusela munghana leswaku ndzhendzeleko wa mati wu tirha njhani. Eka nhlamuselo ya wena tirhisa marito lama landzelaka: nkahelo, ntiyelo na ku na ka mpfula.

- **Xifaniso xi kombisa ndzhendzeleko (swilo leswi humelelaka hi nandzelelano wo karhi).**
- **Kumisisani leswi ndzhendzeleko wu hi kombisaka swona.**
- **Xana u nga boxa tinxaka tingani ta mati exifanisweni?**

Sweswi tsala xivulwa ku hlamusela leswi humelelaka eka xiyimo xin'wana na xin'wana xa ndzhendzeleko.

U hlamuserile leswi ndzhendzeleko wa mati wu tirhisaka xiswona. Sweswi tsala magoza ya mune u hlamusela matirhelo. Ku nga va endlele ra ku virisa mati, ku senga homu kumbe ku lulamisa vhilwa leri ponceke. Sungula hi nhlokomhaka kutani u tsala swiletelo swa kahle swa mune kumbe swa ntlhanu. Kutani kombela munghana wa wena leswaku a hlaya swiletelo hi xikongomelo xo lava ku twa loko swi twala.

A hi tsaleni

Swiletelo wa _s_____

Teacher

Sign:

Date:

Siku .....

44 Ku hlayisa mati

A hi hlayeni

Langutani tiphositara ta mati. Ti dirowile hi vana va le Amerika va tintangha ta n'wina.

Loko ku ri na dyandza, thonsi rin'wana na rin'wana ra mati ri na nkoka.

Malia Moore, Giredi ya 5.

Loko ku ri na dyandza, thonsi rin'wana na rin'wana ra mati ri na nkoka.

Mati ya na nkoka swinene. Ndzi hlayiseni.

Eric Wang, Giredi ya 6.

Mati ya na nkoka swinene. Ndzi hlayiseni.

Hinkwaswo leswi hanyaka a swi nga hanyi handle ka mati. Hlayisani mati.

Victoria Ouyang. Giredi ya 6

Hinkwaswo leswi hanyaka a swi nga hanyi handle ka mati. Hlayisani mati.

A hi endleni

Sweswi endla phositara ya wena ya mati. Dirowa xifaniso kutani u boxa tindlela timbirhi to hlayisa mati.

Tsundzuka leswaku rihlawuri ri engetela nhlamuselo ya riviti. Ri bumabumela riviti kumbe risivi. Marito ya nga tirhisiwa ku komba vun'wini, xik: buku ya mina, mimovha ya vona, swakudya swa ximanga.

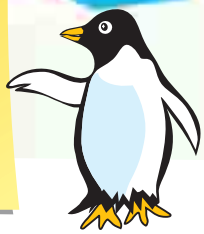

A hi tsaleni

Tsala masivi na switwananisi leswi faneleke eka xivulwa xin'wana na xin'wana. U nga rivali ku tirhisa letere lerikulu eku sunguleni ka xivulwa.

ndzi	mina	_____ hlayisa mati ekaya ka _____.
hina	hi	_____ na pitsi ekaya ka _____.
u	wena	Xana _____ khomile buku ya _____?
n'wina	mi	_____ ta na tibuku ta _____.
yena	vona	Gezani _____ u lahlile tibuku ta _____.
xona	xi	Ximanga _____ dyile swakudya swa _____.
yi	yona	Yingwe _____ yevuriwile dzovo ra _____.
leti	hina	Tihomu _____ i ta _____.

A hi tsaleni

Hetisa swivulwa hi ku tsala rito leri faneleke.

Bikiri _____mati.

Xinkwa lexi i _____ mani?

Thonsi_____ mati ri nyika vutomi.

Buku _____ mina hi leyi.

Movha _____ntima wu hundzile.

N'wana _____ wena wa rila.

Sweswi hetisa xivulwa hi rito leri faneleke.

swinene	ehansi	hi	ehandle	etlhelo

Ben u ya exikolweni _____ bazi.

Xikolo xa hina hi lexikulu _____.

Tlangelani u tlanga _____ ka yindlu.

U tshamile _____ a hlaya buku ya yena.

45 Vanhu na tindhawu

- **Xiyisisa swifaniso leswimbirhi kutani u bula hi leswi nga exifanisweni xo sungula kambe swi pfumaleka eka xifaniso xa vumbirhi.**
- **Xana mbuyelo wo tshama matikoxikaya hi wihi?**
- **Xana mbuyelo wo tshama emadorobeni hi wihi?**
- **Hi wihi mbuyelo wo tshama etindhawini leti?**
- **Xana vanhu va tirha mitirho yihi etindhawini leti?**

Matikoxikaya

Doroba

A hi hlayeni

Hi mina Khetiwe. Ndzi na 12 wa malembe. Ndzi tshama na hahani eMabopane, exifundzeni xa Gauteng. Manana na tatana va tirha eDurban, kasi buti wa mina u tirha efemeni eEast London. Ndzi va vhakela swinene hi nkarhi wa tiholideyi. Ndzi nghena xikolo eGauteng.

Ndzi na nkateko wo kota ku vulavula tindzimi to tala. Ndzi vulavula Xitswana exikolweni kasi ndzi vulavula Xizulu loko ndzi vulavula na hahani na manana. Tatana u vulavula Xiqhoza. U kulele eBizana exifundzeni xa Kapa-Vuxa. Loko ndzi ye emavhengeleni eTshwane, ndzi vulavula Xibunu kasi loko ndzi vhakela vakhazi va mina eJoni ndzi vulavula Xinghezi. Ekaya loko ndzi tlanga na vanghana va mina hi cincacinca tindzimi nkarhi hinkwawo. Ndzi na vanghana va ntlhanu. Va vulavula Xitsonga, Xivhenda, Xipedi, Xisuthu na Xinghezi. Hi na vaakelani lava vulavulaka Xifurwa. Ndzi na nkateko wo twisisa vunyingi bya tindzimi ta Afrika-Dzonga.

Hi mina Bongani. Ku nga ri khale ndzi ta va na 13 wa malembe. Ndzi tshama emugangeni lowu nga ekusuhi na Eshowe eKwaZulu-Natal. Ndzi tshama na ndyangu wa ka hina, vatswari va mina na vakokwana. Muganga wa hina wu le matikoxikaya kasi hi fuwile tihomu na tinyimpfu. Exikolweni na le kaya ndzi vulavula Xizulu. Exikolweni hi dyondza Xinghezi kambe a ndzi na swiyimo leswi pfumelelaka leswaku ndzi vulavula Xinghezi. Ndzi kota ku twisisa Xiswazi na Xiqhoza hikuva i tindzimi leti yelanaka na Xizulu swinene. A ndzi tali ku twa tindzimi letin'wana ta Afrika-Dzonga. Lembe leri nga hela a ndzi fambile na xipanu xa xikolo xa bolo ya milenge. Hi tlangile eGauteng. Hinkwerhu a hi vulavula Xinghezi hikuva a ku ri hava na un'we loyi a kota ku vulavula Xipedi.

Marito lamantshwa

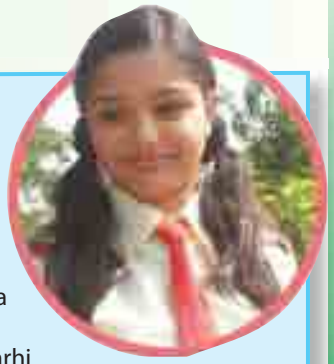

Hi tsakela ku tshama emugangeni wa ka hina kambe vutomi bya tika hikuva hi pfumala gezi. Etindlwini ta hina a hi na mati, hikwalaho hi ka mati enambyeni. Hi na tithoyilete ta migoji. Hambileswi ndzi tsakelaka ku tshama na ndyangu wa ka hina, ndzi ta hetelela hi ku rhurhela emadorobeni. Buti wa mina lonkulu u rhurhele edorobeni ku ya lava ntirho kona.

Hi mina Belinda. Ndzi nhwanyana wa mulungu loyi a nga ta va na 13 hi N'wendzamhala. Ndzi tshama eDurban. Ndzi nghena xikolo na vana lava vulavulaka Xizulu na Xinghezi. Ndzi kota ku vulavula Xizulu. Ndzi tsakela ku vulavula Xizulu loko swi koteka. Loko ndzi vulavula na vanghana va mina hi hlanganisela Xizulu na Xinghezi. Exikolweni xa hina ku na vana lava humaka ematikweni man'wana, hinkwavo va vulavula Xinghezi. Ndzi tshama na manana na kokwana. Ndzi na buti un'we lontsongo. U le ka Giredi ya 3. Nkarhi wun'wana hi vulavula Xibunu loko hi vhakerile tata wa hina. U tshama ekusuhi na Cape Town.

A hi endleni

Vutisa vanhu va ntlhanu leswaku va vulavula tindzimi tihi eka swiyimo swo hambana.

	Tsala mavito ya vona eswivandleni leswi kutani u vula ririmi leri va ri tirhisaka.			
Ekaya				
Etlilasini				
Erivaleni ra mitlangu				
Na vanghana				
Emavhengeleni				
Endhawini ya vona				

Sweswi tsala swivulwa swa ntlhanu u ringanisa laha Khetiwe na Bongani va tshamaka kona. Tirhisa marito lama nga eka kholomu leyi nga eximatsini ku ku pfuna.

	Laha Khetiwe a tshamaka kona	Laha Bongani a tshamaka kona
Mavhengele		
Magondzo		
Vutleketli		
Mitirho		
Tindzimi		

Teacher
Sign:
Date:

DSiku

46 Tindzimi ta hina hinkwato

A hi vulavuleni

- **Hikwalaho ka yini vanhu va le madorobeni va vulavula tindzimi to tala ku tlula vanhu va le matikoxikaya?**
- **Xana u nga tsakela ku dyondza ririmi rin'wana? Hi rihi ririmi ra kona?**

A hi hlayeni

Xiyisisa chati kutani u hlamula swivutiso leswi landzelaka.

% Tindzimi ta ximfumo leti vulavuriwaka eAfrika-Dzonga hi tihi?

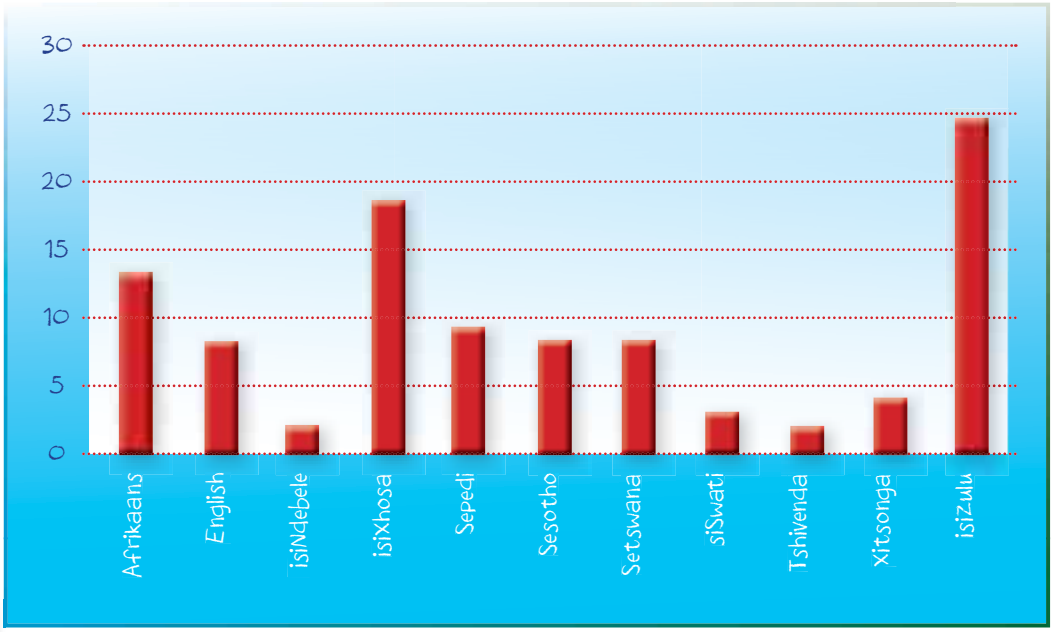

A hi tsaleni

Hi rihi ririmi leri vulavuriwaka hi vanhu vo tala swinene eAfrika-Dzonga?	
Hi rihi ririmi leri vulavuriwaka hi vanhu va nhlayo ya le hansi swinene?	
Ku ya hi chati, xana ku na tindzimi leti vulavuriwaka hi vanhu va nhlayo leyi ringanaka? Hi tihi?	
Ririmi ra wena ra le kaya hi rihi?	
I phesente muni ya Vaafrika-Dzonga lava vulavulaka ririmi ra wena?	

Marito lamantshwa

A hi endleni

Xiya chati leyi landzelaka. Rixaka ra chati leyi ri vitaniwa chati ya tiphayi. Yi kombisa nhlayo ya vavanuna na nhlayo ya vavasati eAfrika-Dzonga.

Chati yi hi kombisa leswaku eAfrika-Dzonga ku na vavasati vo tala ku tlula vavanuna.

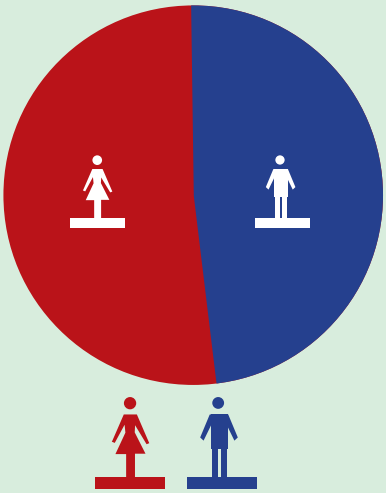

Sweswi xiya mepe u vona laha vanhu va tshamaka kona eAfrika-Dzonga.

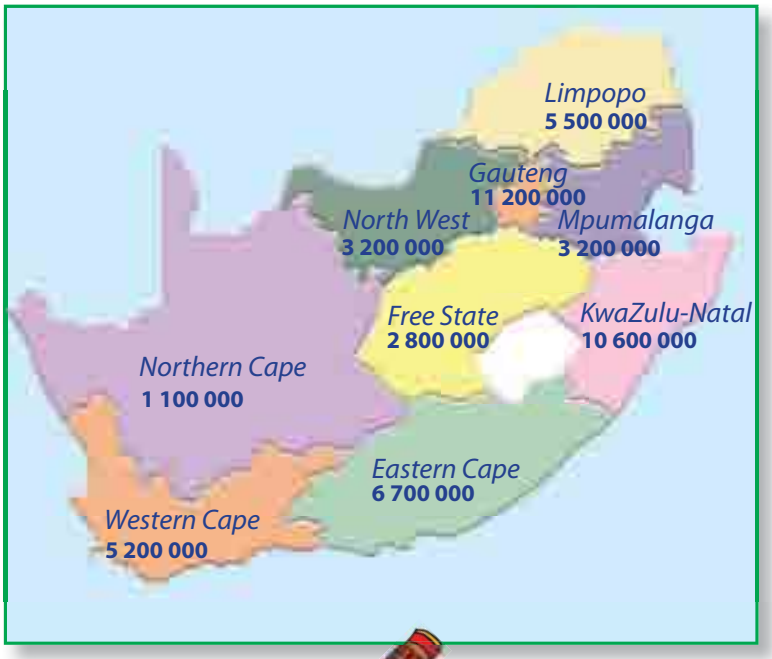

Hlamula swivutiso leswi endzhaku ka loko u hlayile mepe.

Hi xihi xifundza lexi nga na vanhu vo tala swinene?	
Hi xihi xifundza lexi nga na vanhu lavatsongo swinene?	
Hi swihi swifundza swimbirhi leswi nga na nhlayo ya vanhu leyi ringanaka?	
Xana u tshama exifundzeni xihi?	

Siku .....

47 Doroba kumbe matikoxikaya?

- **Xana u bebuleriwe kwihi– ematikoxikaya, epurasini kumbe edorobeni?**
- **Xana i yini lexi u nga ta xi tsundzuka loko wo rhurhela endhawini yin'wana?**
- **Xana u nga lava ku tshama kwihi? – edorobeni kumbe ematikoxikaya? Hlamusela leswaku hikwalaho ka yini.**

A hi hlayeni

Kondlo ra le matikoxikaya na kondlo ra le dorobeni.

Mathilda loyi a nga kondlo u tshama na mana wa yena epurasini leritsongo leri nga ekule na doroba. Va hanya hi ntsako hikuva swakudya swi kumeka hi ku olova. Va na xiyindlwana xa kahle ehansi ka dulu ra mavele. Mathilda na mana wa yena va na swakudya swo ringanela hikuva murimi u wisetela tindzoho ta mavele loko a ri karhi a tirha.

Siku rin'wana Mathilda u twile leswaku khazi wa yena, Missy, kondlo ro huma edorobeni, u ta va endzela. Mathilda na mana wa yena a va tsakile swinene hikwalaho ka vuyeni lebyi. Va hlengeletile tindzoho va tlhela va kuma na chizi ya khale leyi wiseke hi murimi. "I swakudya swa kahle swinene," ku vula Mathilda. "Swakudya leswi swi fanele n'wana wa hosi."

Mathilda u amukerile khazi wa yena hi malwandla kutani a n'wi nyika tindzoho na chizi kambe Missy a yimisa nhompfu a ku: "A ndzi swi twisisi, khazi Mathilda, leswaku u swi dya njhani swakudya swo borha tanihi leswi. Ndzi landzelele ndzi ta ku komba leswaku ku hanyiwa njhani. Loko wo ta edorobeni eka nkarhi wo ringana vhiki u ta tivutisa leswaku a wu tshamele yini laha".

Makondlo lamambirhi ya sukile ya kongoma edorobeni. Ya chikile erhenkeni ya mathekisi. "Languta! ku vula Missy." xexo i xiyimiso xa Tiphineni Hambega kasi lahaya ku na mavhengele." A ku ri na pongo lerikulu na vanhu vo tala ngopfu. Mathilda a chava mimovha leyikulu na pongo lerikulu ra le dorobeni. Eku heteleleni va fikile ekaya ka va Missy edorobeni.

"U fanele ku va u ri na torha", ku vula Missy. "A hi dye xanchumu." U tekile Mathilda a n'wi yisa eka kamara ro dyela lero saseka swinene.

Va kumile masalela ya swakudya swa dina kutani makondlo ya sungula ku dya jeli, khekhe, malekere na chokoleti. Hi xinkadyana va twa miyawu! I yini xexo? Ku vutisa Mathilda.

"Aa! Hi xin'wana xa swimanga swa laha ndlwini leyi," ku hlamula Missy.

"Xona ntsena!" ku vula Mathilda. "A ndzi lavi vuyimbeleri byebyo eka dina ra mina."

Hi nkarhi wolowo ximanga lexikulu, ximanga lexi khomeke hi ndlala, xi tlulela Mathilda. Mathilda a chavisiwile swinene. U swi kotile ku tiponisa emavokweni ya ximanga kutani a sungula ku

Marito lamantshwa

tsutsuma. A nga yimangi. "Sala kahle, Missy," a vula a ri karhi a tsutsumela exitarateni. "Ndzi ta dya tindzoho vutomi bya mina hinkwabyo. Ekaya ku hava khombo, ndzi hlayisekile nkarhi hinkwawo, ndzi hanya handle ko chava!" a hefemula. U tsutsumile ku kala a ya fika ekaya. Loko a nghena enkeleni ehansi ka dulu u vulavule a ri yexe, "ku hava ndhawu leyi fanaka na le kaya!"

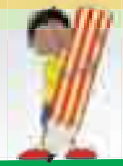

A hi tsaleni

Tsala ndzimana hi mahanyelo ya makondlo lamambirhi.
Hlamusela leswi a ya hanyisa xiswona na leswi a ya dya swona.
Hi ku sungulele ndzimana.

Mathilda, kondlo ra le matikoxikaya, u tshama enkeleni epurasini.

Missy, kondlo ra le dorobeni, u tshama endlwini leyikulu exikarhi ka doroba ra hasahasa.

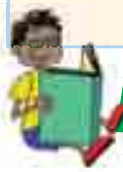

A hi hlayeni

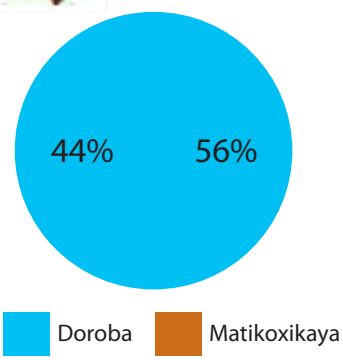

Xana i chati ya njhani leyi?

Xana ku tirhisiwe mihlovo ya njhani ku kombisa tinomboro ta matikoxikaya na ndhawu ya le madorobeni?

Xiyisisa chati leyi kutani u vula phesente (%) ya Vaafrika-Dzonga lava tshamaka ematikoxikaya na le madorobeni.

Xana u ehleketa leswaku tinomboro leti ti ta cinca? Hikwalaho ka yini u ehleketa sweswo?

Teacher
Sign:
Date:

Siku .....

48 Doroba na matikoxikaya

A hi tsaleni

Tirhisa hambileswi kumbe kambe ku hlanganisa swivulwa leswi landzelaka. Kutani hlamusela munghana wa wena ku hambana ka tinhlamuselo ta swivulwa leswimbirhi.

Ndzi ta tsakela ku famba ndzi ya tshama edorobeni _____ a ndzi rhandzi pongo ra le dorobeni.

Ndzi ta tsakela ku tshama edorobeni _____ ndzi nga rhandziki pongo ra le dorobeni.

Sweswi lulamisela ku tsala tindzimana ta mune kumbe ta ntlhanu mayelana na ku hlawula ku tshama edorobeni kumbe ematikoxikaya. Tsala swivangelo swa ku hlawula ka wena eka mepe wa miehleketo.

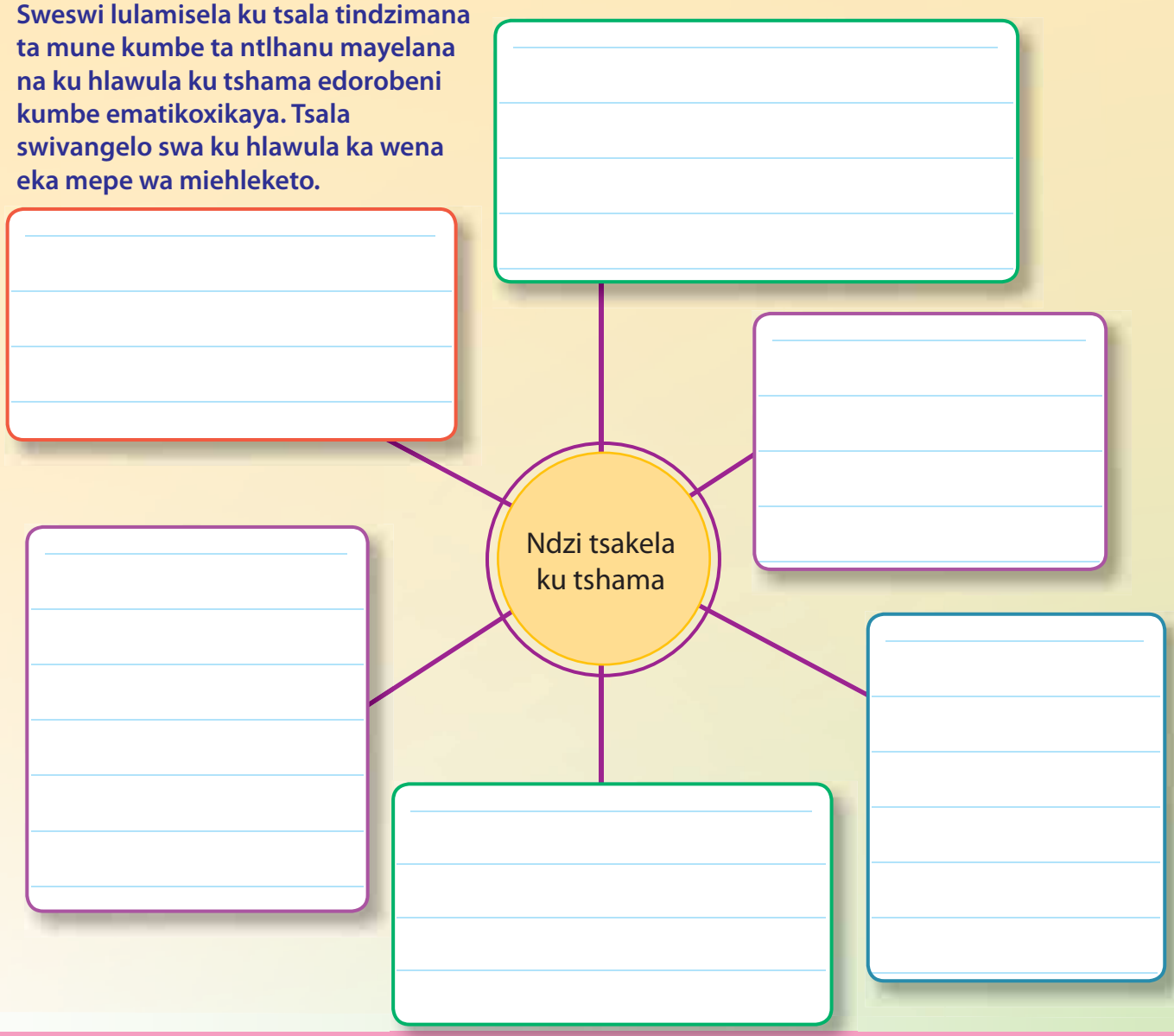

Marito lamantshwa

A hi tsaleni

Sweswi tirhisa mepe wa miehleketo ku ku pfuna ku tsala tindzimana mayelana na laha u tsakelaka ku tshama kona. Nambara milenge ya mepe wa miehleketo kutani u yi tirhisa ku tsala xitsalwana xa kahle, u tirhisa nhlokomhaka na swivulwa swin'wana leswi seketelaka.

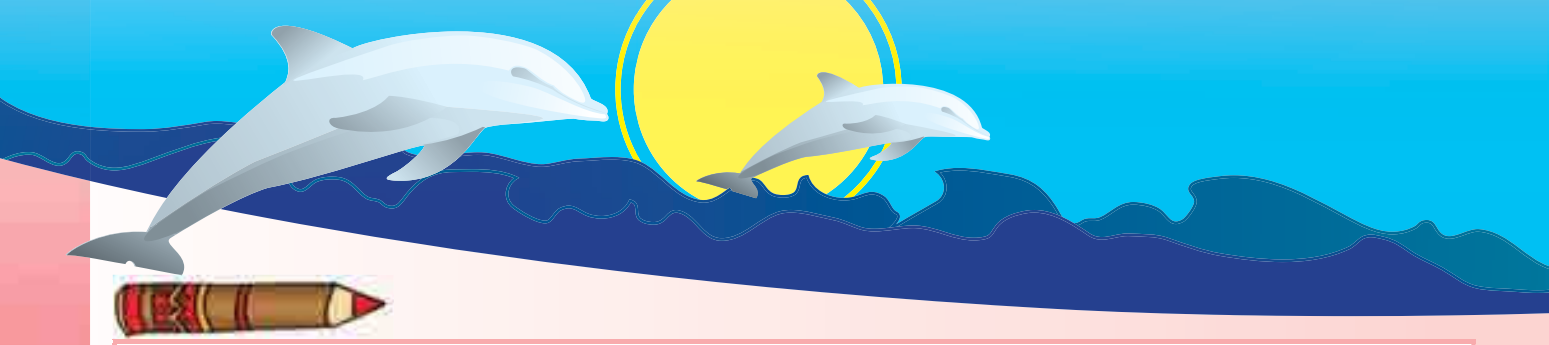

4

Siku .....

49 Vusiku byo hlamarisa

A hi vulavuleni

- **Xana u tshama u lorha norho wo chavisa?**
- **Xana u lorhile yini?**
- **Xana u tshama u lorha hi buku leyi u yi hlayeke?**

A hi hlayeni

Madyambu man'wana Lindiwe a badamile emubedweni wa yena. A hlaya buku hi tingwenya eka magazini leyi a yi rhandzaka swinene ya "National Animal Magazine". Loko a nga si etlela u vekile magazini exelufini ya tibuku, ehandle ka rivanti ra bavhurhumu.

Endzhaku ka nkarhi evusikwini byebyo, u pfukile a ya ebavhurhumu. U twile mpfumawulo wa noti wu huma exelufini ya tibuku. A khomiwe hi vurhongo kutani a nga swi tekelangi enhlokweni. Kutani nhulu ya tinyuziphepha na timagazini ehenhla ka xelefu yi sungurile ku dzinginika. Nhulu yi werile ehansi, tinyuziphepha na timagazini ti hangalaka ehansi. Mpfumawulo wa noti wu sungula ku twakalela ehenhla.

Lindiwe a nga tshembi leswi a swi vona, ngwenya leyi n'unun'utaka a yi huma ehansi ka xelufu ya tibuku. A yima a nga tshukatshuki hikwalaho ko chava. A languta ngwenya loko yi kokova yi rhalarhala kamara. A yi vonaka wonge a ku ri kona yi huma ematini, miri wa yona a wu tshona mati kutani a yi siya tiva ra mati ehansi. Ngwenya yi endlile mpfumawulo wa noti kutani yi fambafambisa nhloko na ncila swi ya emahlweni na le ndzhaku. Yi pfurile nomo wa yona hi loko Lindiwe a titumbeta loko a vona meno ya yona lamakulu.

Magazini ya"National Animal Magazine" a yi tshamile ehansi ekusuhi na ngwenya. Swin'wana a swi nga tshamisekangi. Lindiwe a yi xiyisisa, kutani a lemuka leswaku xifaniso ekhavhareni a xi ri xo hambana. Ematshan'wini ya ngwenya leyikulu etlhelo ka nambu, a ko va na ribuwa ra nambu. U rholerile magazini. Hi nkarhi wolowo ngwenya yi tlakusa ncila wa yona hi matimba kutani yi faya vhasi ya mana wa yena leyi a yi rhandzaka swinene. Tinghilazi ti hangalaka na ndhawu hinkwayo. Lindiwe u tsutsumerile ekamareni ra yena kutani a pfala rivanti. U tshamile emubedweni a titwa a ponile a ri na ku rhula.

"Kumbexana ndlela yo antswa yo yi hlongola i ku yi nyika swakudya," ku ehleketa Lindiwe. A languta magazini kutani a vulavula a ri yexe, "loko ngwenya yi kota ku kokova yi huma exifanisweni, na swiharhi swin'wana swi ta va swakudya swa kahle eka ngwenya," ku vula Lindiwe. Ku buluka lokukulu ku n'wi

Marito lamantshwa

endla a tlula hi ku chava, u vonile ncila wa ngwenya wu chayisana na rivanti, ivi ri onheka. U nghenisile xifaniso xa tifulamingo hi ximbhovana enyangweni ku kombisa ngwenya swakudya swa yona.

Hi nkarhinyana ku va na tifulamingo to tala leti hahisaka timpapa ta tona no tsutsuma tsutsuma hinkwako hi milenge ya tona leyo leha no lala. Tifulamingo ti nyamalarile enon'wini wa ngwenya hi ku landzelelana. Hikwalaho ko karhala, ngwenya yi tshamile ehansi yi nga ha fambafambi yi tlhela yi pfala na mahlo.

Lindiwe u pfurile rivanti hi ku nonoka kutani a veka magazini emahlweni ka nhompfu ya ngwenya. "Ndza kombela," a hlevetela, "tlhelela ekaya". A nyandlamela a tlhelela ekamareni kutani a hlometela hi ximbhovana. Ngwenya na tifulamingo a swi tlhelela endzeni ka magazini. Nimixo vatswari va yena va lavile nhlamuselo ya ku tsakama ehansi, ku tshoveka ka rivanti na ku fayeka ka vhasi na mabodhlela lama hangalakeke na ndhawu hinkwayo. Lindiwe a nga tivi leswaku a ta hlamula a ku yini.

Xitori xi tekelele ku suka eka "An unbelievable night" hi F Hohler, tanihi laha swi nga katsiwa eka tisampulu ta tindzimana, swivutiso na maavelo ya timakisi swa PIRLS.

A hi endleni

Swivulwa leswi swi mayelana na leswi humeleleke exitorini xa Lindiwe. Nandzelelano wa swona wu hoxekile. Swi nambare hi nandzelelelano lowu faneleke. Hi nambarile swo hlaya ku ku pfuna.

	Endzhaku ka nkarhinyana u yile ebavhurhumu.
	U vonile ngwenya yi fambisa nhloko na ncila.
2	U yile eku etleleni.
	U tikhiyelele ekamareni ro etlela.
	U kumile xifaniso xa tifulamingo.
9	Ngwenya yi khomile hi vurhongo.
	Tifulamingo ti tlurile ti huma exifanisweni.
1	Lindiwe u hlayile magazini ya "National Animal Magazine" kutani a yi veka ehenhla ka xelufu ya tibuku.

Teacher

Sign:

Date:

Siku .....

50 Swin'wana hi ngwenya

A hi tsaleni

Tlhela u hlaya xitori xa "Vusiku byo hlamarisa" kutani u hlamula swivutiso leswi landzelaka.

Hi wihi mfungho wo sungula lowu kombiseke leswaku a ku humelela leswi nga riki swa ntolovelo?

a)	Nhulu ya tinyuziphepha yi sungule ku dzinginika.
b)	Lindiwe u vonile leswaku khavhara ya magazini a yi nga ri na nchumu.
c)	Rivanti ra kamara ya yena a ri tshovekile.
d)	Lindiwe u twile mpfumawulo wa noti.

Xana ngwenya a yi huma kwihi?

a)	Ebavhurhumu.
b)	Ekhavhareni ya magazini.
c)	Ehansi ka mubedo.
d)	Enambyeni wa le kusuhi.

Hi wahi marito lama hlamuselaka leswaku Lindiwe a chuhile swinene?

a)	A nga tshukatshuki.
b)	A nga tshembi leswi a swi vona.
c)	A titwa a ponile.
d)	U twile noti.

Hikwalaho ka yini Lindiwe a ehleketa leswaku ngwenya yi ta hlasela?

a)	Yi kombisile meno ya yona.
b)	Yi chayile noti lowulu swinene.
c)	Yi sungurile ku n'unun'uta.
d)	A yi fambisa ncila wu ya endzhaku na le mahlweni.

Xana rivanti ra kamara ri tshoveke njhani?

a)	Ncila wa ngwenya wu chayisanile na rona.
b)	Vhasi ya swiluva yi bananile na rona.
c)	Ri onhile hi milomo ya tifulamingo.
d)	Lindiwe u pfarile rivanti swinene kutani ri tshoveka.

Marito lamantshwa

Hikwalaho ka yini Lindiwe a vitanile tifulamingo emagazinini?

Boxa tindlela timbirhi leti magazini yi pfuneke Lindiwe hakona.

Xana u ehleketa leswaku xitori xa ngwenya a xi ri xiphemu xa norho wa Lindiwe?
Nyika xikombiso xin'we lexi kombisaka leswaku a ko va norho.

Nyika xikombiso xin'we lexi kombisaka leswaku a wu nga ri norho.

Emakumu ya xitori u titwe njhani mayelana na tifulamingo?

a) A ri na ku khensa.

b) A ri na nandzu.

c) A ri na vuxiyaxiya.

d) A nyangatsekile.

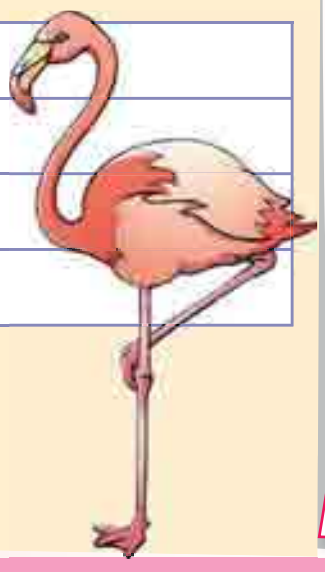

Siku .....

51 Siku leri landzelaka

A hi endleni

Ku encisa

- **Encisani Lindiwe loko a hlamusela vatswari va yena hi leswi humeleleke.**
- **Xana u ehleketa leswaku vatswari va yena va ta kholwa xitori xa yena?**
- **Kombisa leswaku Lindiwe u khorwisile vatswari va yena njhani mayelana na mati ehansi, vhasi yi fayekeke na mbhovo erivantini ra yena. Vumba mahetelelo ya ntlangu wa ku encisa ka wena.**

A hi tsaleni

Tlhela u hlaya xitori. Languta mahanyelo ya Lindiwe. Anakanya hi swilo hinkwaswo leswi a swi endleke ku tiponisa eka ngwenya. Tsala mahlawuri ku hlamusela mahanyelo ya yena. Loko u endlile sweswo, tsala hi mahanyelo lawa u ehleketaka leswaku u na wona.

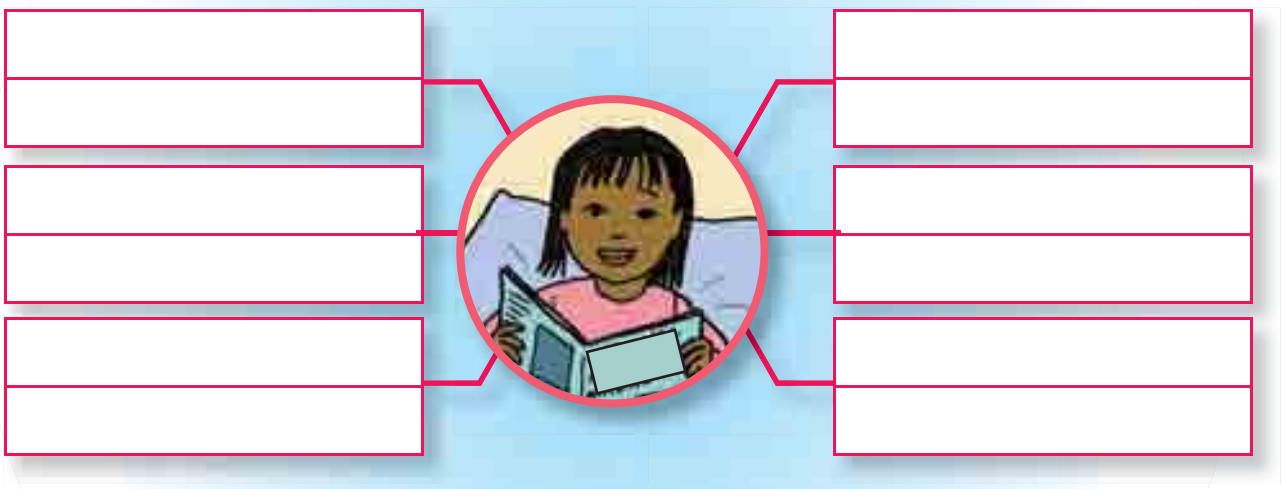

Sweswi tirhisa mahlawuri ku tsala xifaniso xa mahanyelo ya Lindiwe.

Marito lamantshwa

A hi tsaleni

Kunguhata ku tsala nhlamuselo ya norho wo chavisa lowu u veke na wona. Tirhisa mepe wa miehleketo eka nkunguhato wa wena.

Nhlokomhaka ya wena i: **"Tolo ndzi lorhile ..."**. Tsala timhakankulu eka mepe wa miehleketo. Boxa leswi u swi endleke u nga si ya eku etleleni, leswi humeleleke enorhweni wa wena na leswi norho wu heriseke xiswona. Vula leswaku u titwe njhani enorhweni. Xana a wu chava? Loko u hetile ku endla leswi, u ta fanela ku tsala 3 kumbe 4 wa tindzimana hi norho wa wena. Tsala nhlamuselo ya wena ephepheni ro pfampfarhutela. Kombela munghana wa wena leswaku a kambela tindzimana ta wena. Mundzuku u ta kopunula ntirho wa wena hi vukheta eka phepha ro tirhela.

Tolo ndzi lorhile ...

Leswi ndzi swi endleke ndzi nga si etlela.

Loko ndzi pfuka

Leswi norho wu sunguriseke xiswona.

Leswi norho wu heriseke xiswona.

Leswi ndzi titwiseke xiswona enorhweni.

Teacher

Sign:

Date:

Siku .....

52 Ku tsala xitori xa mina

Tlhela u pfampfarhuta xitsalwana exivandleni lexi nyikiweke.

Tolo ndzi lorhile ...

Marito lamantshwa

Siku .....

53 Ndlela leyi pume ri kumeke milenge yo lala hayona

Namuntlha hi ta hlaya xitori xa pume ra ndhuma ra le Afrika leri vitaniwaka Anansi.

A hi hlayeni

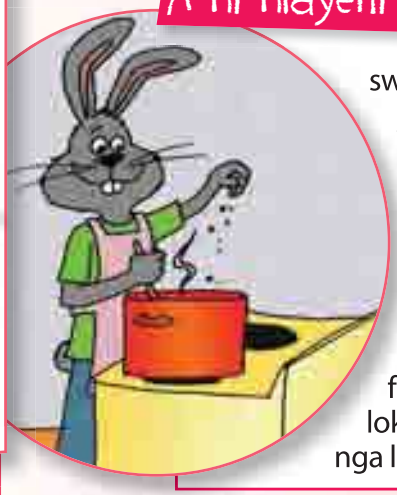

Khale ka khaleni a ku ri na pume leri a ri vitaniwa Anansi. Hambileswi Anansi a ri xisweki, a ri na vulolo. A rhandza ku dya swakudya leswi swekiweke hi vanhu van'wana va swekela mindyangu ya vona.

Siku rin'wana Anansi u hundzile emutini wa N'wampfundla. N'wampfundla a ri munghana wa yena lonkulu.

"Ku na matsavu ya rihlaza epotweni ra wena," ku vula Anansi a nyanyukile swinene. Anansi a rhandza matsavu ya rihlaza.

"A ya si vupfa," ku hlamusela N'wampfundla, "Kambe ya ta vupfa ku nga ri khale. Tshama u ta dya na mina."

"A ndzi ta tsakela ku dya na wena, N'wampfundla, kambe ndzi na leswi ndzi faneleke ku swi endla," ku hlamusela Anansi hi xihatla. A ehleketa leswaku loko o tshama eka N'wampfundla, u ta nyikiwa mitirho leswaku a yi tirha. A nga lavi ku tikuma a hlantswa swibye.

"Yingisa ndzi ku byela," ku vula Anansi. "Ndzi ta luka ritsandze. Ndzi ta bohelela tlhelo rin'we eka nenge wa mina kasi tlhelo lerin'wana ndzi ta ri bohelela eka poto ra wena. Loko matsavu ya vupfile, ya bohelele eritsandzeni, kutani ndzi ta ta hi ku tsutsuma!"

N'wampfundla a vona ya ri mavonelo lamanene. Kunene swi endliwa hi ndlela yoleyo.

"Ku nuhela tinyawa," ku nuhetela Anansi hi ntsako a ri karhi a jikajika kwalaho. Hmm! Tinyawa to nandziha, ti le ku vupfeni endzeni ka poto."

"Tana u ta dya tinyawa na hina," ku vula timfenhe. Ti ta vupfa sweswi."

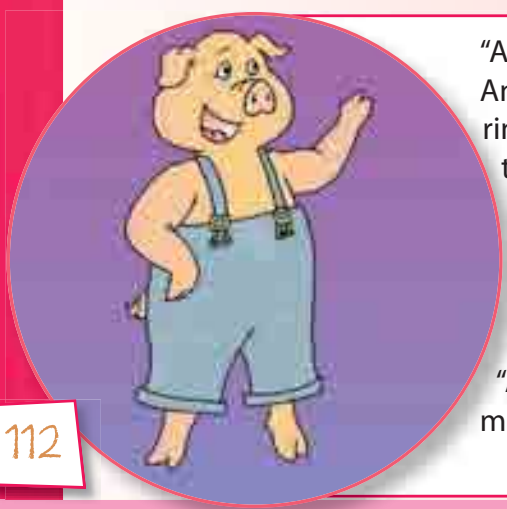

"A ndzi ta swi tsakela, tatana Mfenhe," ku vula Anansi. Kutani a pimanyeta ku luka ritsandze, tlhelo rin'we ri boheleriwa enengeni wa yena kasi lerin'wana eka poto ra tinyawa.

Tatana Mfenhe a vona yi ri miehleketo ya kahle. Vana va yena hinkwavo va vona swi ri kahle. Swi endliwa.

"Ku nuhela mihlata," ku nuhetela Anansi a ri karhi a fambafamba kwalaho. "Mihlata na vulombe. Swi nandziha ngopfu!"

"Anansi," ku vitana Nguluve, munghana wa yena, "Poto ri tele hi mihlata na vulombe! Tana hi ta dya swin'we."

Marito lamantshwa

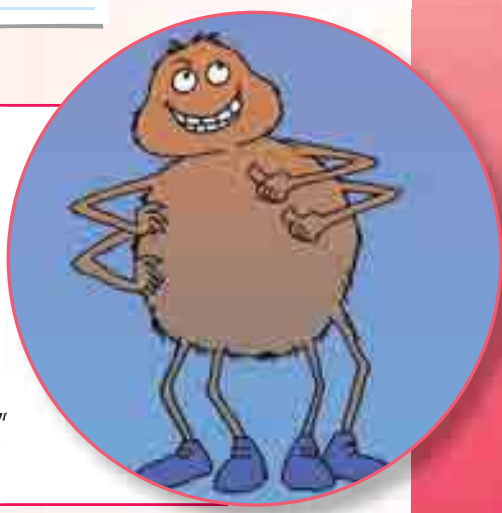

"A ndzi ta swi tsakela," ku vula Anansi. A tlhela a pimanyeta ku luka ritsandze, tlhelo rin'we ri boheleriwa enengeni wa yena kasi lerin'wana eka poto ra mihlata.

Munghana wa yena, Nguluve, a vona yi ri miehleketo ya kahle. Kutani swi endliwa.

"Leyi i miehleketo ya kahle, " ku vulavula Anansi a ri yexe. A ndzi tivi leswaku ku ta rhanga ku vupfa poto ra mani. Ndzi ta kota ku dya tindyelo ta swakudya ta nhungu namuntlha. "Hamba mina wa nkateko."

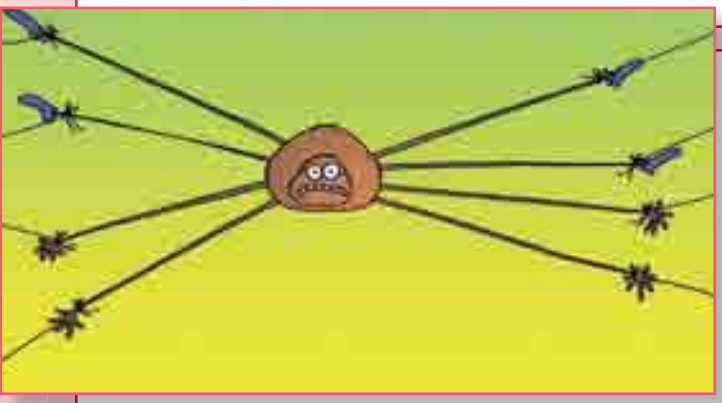

Hi nkarhi wolowo, Anansi a twa nenge wu kokiwa. Yoo, ku vula Anansi. I ngoti leyi boheleriweke epotweni ra matsavu ya N'wampfundla. A tlhela a twa ku kokiwa wun'wana, na wun'wana na wun'wana. Anansi a kokeriwa ematlhelo manharhu hi nkarhi wun'we.

"Yoo, ku vula Anansi, loko a twa ku kokiwa nenge wa vumune

Hi nkarhi wolowo a twa ngoti ya vuntlhanu yi kokiwa. Ya vuntsevu, ya vunkombo, heyi, na ya vunhungu! Anansi a kokiwa ematlhelo hinkwawo, hikuva hinkwavo a va koka tingoti hi nkarhi wun'we. Milenge ya yena yi hundzuka yo lala swinene. Anansi a khungulukela enambyeni. Eku heteleleni loko ritsandze ri susiwile hi mati, Anansi u tihumesile enambyeni a ri karhi a twa ku vava.

"Yoo, yoo!", ku konya Anansi. "Kumbexana a yi nga ri miehleketo ya kahle."

Ku fika namuntlha, pume, Anansi, u na milenge ya nhungu yo lala. U tlhele a nga swi kumi na swakudya hi siku lero.

A hi vulavuleni

Hikwalaho ka yini Anansi a nga tshamangi eka N'wampfundla ku fika loko matsavu ya vupfa?

Xana swi te njhani a va na milenge ya nhungu yo lala?

Xana Anansi u tiponise njhani eka ku kokiwa?

Xana dyondzo ya xitori lexi hi yihi? Hi swi tiva njhani leswaku a hi xitori xa ntiyiso?

Teacher

Sign:

Date:

Siku .....

54 Mapume

A hi vulavuleni

- **Xana u titwa njhani hi mapume?**
- **Xana u nga nyika vito ra pume leri nga na khombo kumbe leri nga riki na khombo?**
- **Xana mapume lama nga riki na khombo ya hi pfuna hi ndlela yihi?**
- **Xana pume ri hambana njhani na xitsotso?**

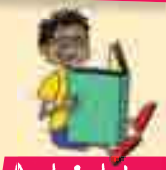

A hi hlayeni

Milenge ya ntsevu kumbe milenge ya nhungu

Xana a wu swi tiva leswaku mapume ya na nkoka eka vanhu? Ndlela yin'wana leyi ya hi pfunaka hi yona i ku dya switsotso leswi nga na khombo eka hina. Xana mapume ya khoma njhani switsotso? Mapume man'wana ya phasa hi ritsandze ra wona. Pume ri na swimbhovana leswitsongo emirini wa rona. Loko ri lava ku endla ritsandze, ku huma mati hi swimbhovana leswi. Loko moya wu khumba mati lawa, ya hundzuka ngoti ya silika, yo tiya no lala. Sweswo hi leswi tirhisiwaka hi pume ku endla ritsandze ra rona. Mapume yo hambana ya endla matsandze yo hambana.

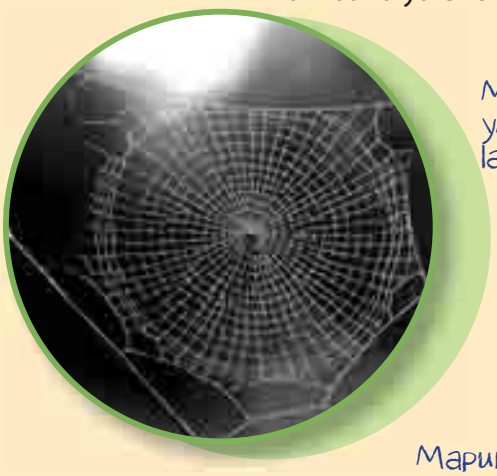

Mapume ya swirhapa ya endla matsandze lama damarhelaka.

Mapume man'wana ya endla matsandze yo phasaphasana.

Mapume ya le byanyini ya endla matsandze yo fana na phepha leritsongo.

Mapume man'wana i vaphasi. Ya tshama ekusuhi na nambu kumbe xidan'wana leswaku ya ta khoma switsotso leswi hundzaka loko swi hlambela.

Marito lamantshwa

A hi vulavuleni

Mapume a hi switsotso. Ya hambana swinene na switsotso. Xiyisisa tafula leri nga laha hansi.

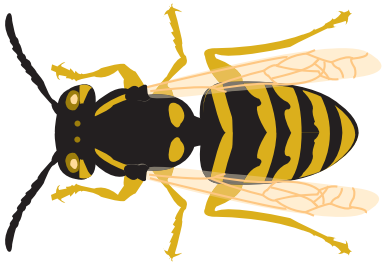

Switsotso
Switsotso swi na timpapa, swiambamberi na milenge ya ntsevu. Miri ya swona yi avanyisiwile hi swiphemu swinharhu– nhloko, xifuva na khwiri.

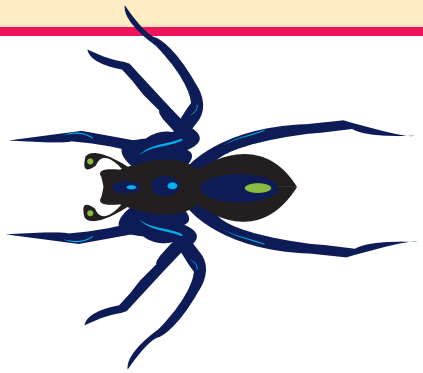

Mapume
Mapume ya na milenge ya nhungu kambe ya pfumala swiambamberi. Ya na min'wala emikondzweni ya wona na tinhlaya leti langutekaka tanihi milenge leyitsanana. Nhlonge ya pume yi funengetiwile hi voya.

A hi tsaleni

Xiyisisa swifaniso leswimbirhi kutani u hlamusela munghana wa wena leswaku xitsotso xi hambana njhani na pume.

Boxa tindlela tinharhu leti mapume ya hambanaka na switsotso hatona.
Languta milenge.
Languta swiyenge swa miri ya swona.
Languta leswi funengeteke miri ya swona.
Xana mapume ya phasa njhani switsotso leswi ya swi dyaka?
Xana mapume ya endla njhani matsandze ya wona?
Boxa tinxaka tinharhu ta matsandze lama endliwaka hi mapume.

Siku .....

55 I yini lexi nga na milenge ya ntsevu?

A hi hlayeni

- **Ha swi tiva leswaku Anansi a ri na milenge ya nhungu. Xana i yini lexi nga na milenge ya ntsevu?**
- **Xana u nga boxa mavito ya switsotso swingani?**
- **U chava switsotso swihi?**

Swivumbiwa swa milenge ya ntsevu

Xana ku tshama ku famba xitsotso evokweni ra wena kutani xi ku nyakala hi milenge ya xona? Xana a xi ri nhongana, risokoti, nyoxi, njiya, xufufunhunu, nthonono kumbe phaphatana?

A swi khathaleki leswaku u tshama kwihi, swin'wana swa swivumbiwa swa milenge ya ntsevu swi kona ekusuhi na wena. Ku na mabiliyoni ya switsotso swa tinxaka to hambana.

Xana switsotso swi njhani?

Switsotso hinkwaswo swi na milenge ya ntsevu na swiambamberi swimbirhi etinhlokweni ta swona. Swin'wana swi na timpapa timbirhi kasi swin'wana swi na timpapa ta mune. Switsotso swi na miri leyi vumbiweke hi swiphemu swinharhu – nhloko, xifuva na khwiri.

Switsotso a swi fani na vanhu. Loko u lava ku ringa xanchumu, u nantswa hi ririmi ra wena. Loko nhongana yi lava ku ringa xanchumu, yi famba ehenhla ka nchumu wolowo. Loko u lava ku nuhetela xanchumu, u tirhisa tinhompfu ta wena. Kambe nhongana a yi na nhompfu, yi nuhetela hi swiambamberi swimbirhi leswi nga enhlokweni ya yona. Switsotso a swi voni ku kota hina. Mahlo ya swona ya vumbiwile hi madzanadzana ya switihlwana. Xitihlwana xin'wana na xin'wana xi vona xiphemu xa nchumu lowu u wu vonaka.

A hi endleni

Tlhela u hlaya nhlamuselo ya xitsotso kutani u dirowa xitsotso. Sungula hi swiphemu swinharhu swa miri wa xona. Tsala mavito ya swiphemu leswi u swi diroweke.

Marito lamantshwa

A hi tsaleni

Tlhelela eka nhlamuselo ya switsotso. Lava vuxokoxoko lebyi ku hlamuselaka ku hambana exikarhi ka switsotso na vanhu. Tsala ku hambana koloko etafuleni leri nyikiweke laha hansi.

	Vanhu	Switsotso
ku nuhetela	Hi nuhetela hi tinhompfu ta hina.	Switsotso swin'wana swi nuhetela hi milenge ya swona.
ku ringa		
ku vona		
ku famba		

Hetisa ndzimana leyi.

Ndzi twile ku nyakariwa evokweni ra mina. Ndzi twa ku fehla. Ndzi cemile kutani

Teacher

Sign:

Date:

Siku .....

56 Ntivoririmi

Ku tirhisa mahlanganisi
Tsundzuka leswaku hi tirhisa mahlanganisi man'wana ku kombisa **swivangelo** na **mbuyelo**. Hikuva **i rihlanganisi naswona hi ri tirhisa hi ndlela leyi: "Hikuva** mpfula a yi na, ntlangu wu tlheriseriwile endzhaku." Hi lexi xikombiso xin'wana lexi ku tirhisiweke rihlanganisi eka xona: A hlaya swinene **hikwalaho** u kumile timakisi ta le henhla swinene.

A hi tsaleni

Sweswi hetisa leswi landzelaka ku vumba swivulwa. Hinkwaswo swi tirhisa mahlanganisi ku kombisa swivangelo na mimbuyelo.

Bazi ri tshovekile hikwalaho va
Hikuva u vavisekile nenge loko a ri karhi a endla vutiolori, u
Muchayeri wa xikanyakanya u kumeke a nga ri eka xiyimo lexi faneleke kutani
Hikuva xifambo xa vona xi hlwerile ku fika, va
Hikwalaho ka dyandza

Xana swivulwa swa 'ritsandze ra pume'; 'swiambamberi swa xitsotso' swi kombisa yini? Swi kombisa vun'wini kumbe mfuwo. N'winyi wa ritsandze i pume kasi swiambamberi i swa switsotso. Loko swi ri eka vunyingi hi tirhisa switwananisi swa vunyingi ku ya hi maviti lama tirhisiweke.

A hi tsaleni

Hlawula xitwananisi lexi faneleke ku vumba xivulwa.

1	Milenge ra/ya pume.
2	Miehleketo ya/va Anansi ya vutlharhi.
3	Mahlo ra/ya switsotso.
4	Swakudya xa/swa pume.
5	Matsavu ya/ta N'wampfundla.

Marito lamantshwa

Hi tirhisa vamavizweni kumbe marito lama nga na nhlamuselo yin'we loko hi nga lavi ku borha vayingiseri.
Hi xihi xivulwa lexi antswaka?

1 A hatlisa hikuva bazi a ri famba. Bazi ri fika hi ku hatlisa.
2 A hatlisa hikuva bazi a ri lava ku famba. Bazi ri fika hi ku nghwetlisa.

Xivulwa xa vumbirhi xa antswa hikuva mutsari u tirhisile "nghwetlisa", ku nga mavizweni wa hatlisa. Leswi swi endla leswaku xivulwa xi tsakisa.

A hi tsaleni

Sweswi tsala mune wa tiphere ta swivulwa. Tirhisa rito na mavizweni wa rona eka phere yin'wana na yin'wana.

rivanti	
nyangwa	
vusopfa	
vufendze	
ntlunya	
xiphukuphuku	

Hikwalaho ka yini vanhu va tsala?

- Vanhu va tsala leswaku va ku hungasa no ku hlekisa.
- Va tlhela va tsala ku ku kucetela ku kholwa eka xanchumu.
- Nkarhi wun'wana va tsala ku ku tivisa kumbe ku ku dyondzisa xanchumu.

Loko xitshuriwa xi ri na timhaka ku tlula mavonelo, xi va xitshuriwa lexi **nyikaka vuxokoxoko**. Xi ku tivisa xanchumu.
Loko xitshuriwa xi ri na mavonelo ku tlula timhaka, kumbe xi hlamusela switori leswi mutsari a nga titumbuluxela swona, xi va xitshuriwa lexi **hungasaka**.
Loko xitshuriwa xi ringeta ku ku kucetela ku endla xanchumu, i xitshuriwa xa **nkucetelo**. Xa kucetela.

A hi vulavuleni

Xana xitori xa Anansi i xitshuriwa xa muxaka muni?
Xana nhlamuselo ya mapume i xitshuriwa xa muxaka muni?
Xana xitori xa norho wa Lindiwe i xitshuriwa xa njhani?

Teacher
Sign:
Date:

Siku .....

57 Ndyangu wa manghovo

A hi vulavuleni

- **U dyondzile hi swivumbiwa swa milenge ya ntsevu na swa milenge ya nhungu. Sweswi hi ta languta swivumbiwa swa milenge ya mune.**
- **U tiva swiharhi swihi leswi hanyaka hi mitlawa?**
- **Xana u tshama u vona manghovo?**

A hi hlayeni

Swiharhi swin'wana swi kota ku hanyisana. Swi rhandza ku hanya hi mitlawa no fambafamba swin'we. Swi nyikana swakudya no pfunana. Vamanghovo va hanya hi mitlawa leyi vitaniwaka **tikholoni**, leti vumbiwaka hi swirho swa le xikarhi ka ntlhanu na makumembirhi ntlhanu. **Kholoni** yi vumbiwa hi mindyangu mimbirhi kumbe minharhu.

Xana manghovo u njhani? Manghovo lonkulu u na ntiko wa 1 kg naswona ncila wa yena wu kwalomu ka 20 wa tisentimitara hi ku leha. Ncila wa yena wu pfuna ku n'wi yimisa. U na min'wala yo leha no tiya leyi a celaka hi yona. U tlhela a tirhisa min'wala ya yena ku khandziya mirhi. Kholoni ya vamanghovo yi cela tithanele ehansi ka misava. Laha hi kona va tshamaka kona. Va hanya no etlela kona. Va kota ku tsutsuma no titumbeta eminceleni leyi. Tithanele leti ti vitaniwa **mincele**. Xana vamanghovo va tshama kwihi naswona va hanya njhani? Va hanya emananga, etindhawini leti nga oma ta swimila leswitsongo na byanyi byo leha. Leri hi rona kaya ra vona. Kaya ra swiharhi ri swi nyika swakudya, mati na vusirhelelo. Vamanghovo va kumeka eKapa-N'walungu, Namibia na Botswana.

Ndyangu wa vamanghovo wu tshama swin'we enceleni. Ndyangu a wu etleli endhawini yin'we ya ncele vusiku byin'wana na byin'wana. Ndyangu wun'wana na wun'wana wu na ndhawu ya wona. Vamanghovo va etlela nivusiku kasi nimixo va pfuka va humela ehandle ku ta orhela masana ya dyambu. Loko va yima va ololoka, dyambu ri kufumeta makhwiri endzhaku ka vusiku byo titimela emananga. Emananga ku hisa swinene ninhlikanhi, kutani vamanghovo va tlhelela eminceleni leswaku va ta kota ku timuleka ku hisa.

Vamanana na vatatana va pfuna ku hlayisa vana va vona. Vamanghovo va rhandza vana va vona. Loko vana va ri na mavhiki manharhu, kholoni hinkwayo yi ta ku ta hlalela vana loko va huma eminceleni ro sungula.
Loko vamanghovo va twa ndlala, va famba va ya lava swakudya. Va lava switsotso emisaveni swo tanihi muhlwa na majenje, mapume,

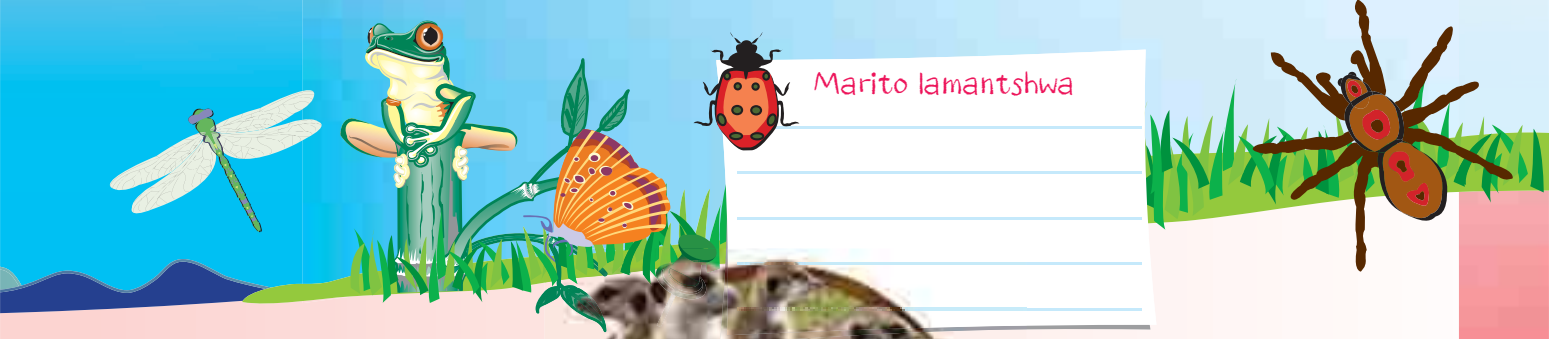

Marito lamantshwa

makhongoloti na swikokovi leswitsongo swo tanihi nkolombyana. Va dya swinyenyana na mihandzu, makondlo na matandza. Vamanghovo i swiharhi leswi hanyaka hi ku hlota no dya swiharhi swin'wana. Swiharhi leswi hlotiwaka swi vitaniwa **swihlotwa**.

Loko va hlota va endla pongo va dyekelerisana nkarhi hinkwawo. Va tiyisisa leswaku ku hava na un'we wa vona loyi a fambelaka ekule na ndyangu. Loko va hlota swakudya, un'wana wa vona u na ntirho lowu a faneleke ku wu tirha. Manghovo loyi u fanele ku yima hi ku ololoka endhawini leyi a kotaka ku vona matlhelo hinkwawo. Manghovo wa macingelani u rindza leswi nga vangaka khombo. Loko ku ri na khombo, macingelani u endla pongo lerikulu ra ku vukula kutani vamanghovo hinkwavo va tsutsuma ku ya tumbela eminceleni kumbe eswihlahleni. Vana va vamanghovo va tsutsumela eka vamana va vona. Hi ku vona ka wena, xana macingelani u rindza khombo ra njhani? Loko ku nga ha ri na khombo, macingelani hi yena wo sungula ku huma kutani a languta ematlhelo hinkwawo.

A hi tsaleni

Hlaya xitori kutani u hlamula swivutiso leswi landzelaka.

Xana u twisisa yini hi xiharhi lexi hanyisanaka na swin'wana? Swiharhi leswi hanyisanaka swi hanya njhani?
Xana vamanghovo va endlla njhani mincele ya vona?
Xana vutshamo bya vamanghovo hi byihi?
Vamanghovo va hanya hi swiharhi swihi? Nyika swikombiso.
Mutsari u hlamusela leswaku un'we wa vamanghovo a nga hloti kambe u tirha ntirho wo rindza. Xana swi vula yini?

Teacher

Sign:

Date:

Siku .....

58 Swin'wana hi vamanghovo

A hi vulavuleni

- **Sweswi wa swi tiva leswaku vamanghovo va hanya hi swiharhi swin'wana naswona va hlota swiharhi leswitsongo.**
- **Xana vamanghovo va hlotiwa hi vamani? Va dyiwa hi swiharhi swihi?**
- **Hikwalaho ka yini swi olovela gama ku khoma manghovo loko a ri eku hloteni?**

A hi hlayeni

Vamanghovo va fanele ku tisirhelela.

Vamanghovo va tisirhelela hi mitlawa eka swiharhi leswi hanyaka hi vona tanihi timhungubye. Va rhendzela xiharhi lexi. Va endla xivurha hi mihlana ya vona kutani va yimisa voya bya vona. Leswi swi endla leswaku va languteka va ri vakulukumba ku tlula leswi va nga xiswona hi ntiyiso. Va bonga no chaya minoti ku chavisa nala, va tlhela va raha misava va pfuxa ritshuri.

Kambe a va swi koti ku endla leswi loko nala wa vona a ta hi le henhla, ndlela leyi gama ri endlaka hayona. Hikwalaho ka yini u ehleketa hi ndlela yoleyo? Loko gama ri hahela ehansi ku ta khoma manghovo, va tsutsumela eminceleni kumbe enhoveni ya swimila swa mitwa. Kasi loko gama ri humelela hi ku hatlisa, vamanghovo lavakulu va sirhelela vana va vona hi miri ya vona. Gama ri nga swi kota ku vutla mana wa kona ri haha na yena.

A hi tsaleni

Tsala ndzimana u hlamusela ndlela leyi manghovo a tisirhelelaka hi yona eka swiharhi leswi va hlotaka. Hi ku sungulerile hi xivulwa xa nhlokomhaka.

Vamanghovo va kota ku tisirhelela eka swiharhi leswi va hlotaka.

Marito lamantshwa

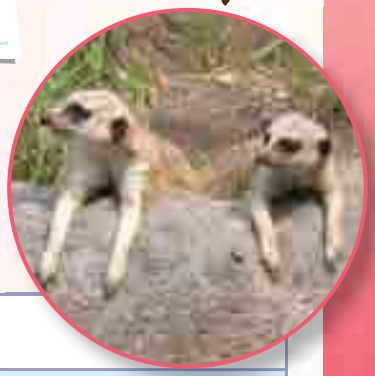

A hi tsaleni

Tsala swirhatana eka swivulwa leswi landzelaka.
Hi ku tsalerile xo sungula.

"Langutani, ku na mhungubye!" ku huwelela manghovo wa murindzi.
Xana hi nga famba ku ya vona vamanghovo? ku vutisa Risimati.
Vamanghovo va etlela eminceleni, ku hlamusela mudyondzisi.
Gama ri vutlile manghovo wa manana! Ku huwelela Jabu.
Mi fanele mi nyiketana eka nchinginya, ku hlamusela mudyondzisi.
Ndzi vonile manghovo na gama entangeni wa swiharhi, ku vula Thabo.

Xivangelo na mbuyelo
Hi dyondzile hi swivangelo na mimbuyelo. Xivangelo hi xona xi vangaka leswaku swilo swi humelela. Mbuyelo hi leswi humelelaka.
Xikombiso: Loko u lumeka ketlele mati ya ta vila.
Xiphemu xa "loko" xi hi hlamusela xivangelo, kasi "ku vila" hi wona mbuyelo.

A hi tsaleni

Yelanisa swivulwa leswi ku kombisa xivangelo na mbuyelo.

Loko swiharhi swi tshama swin'we,		a nga lemukisa ntlawa loko ku ri na khombo.
Loko xiharhi xi ri na min'wala yo leha no tiya,		ku na leswi hlotiwaka.
Loko va yima hi milenge ya le ndzhaku nimpundzu,		xi nga kota ku cela ehansi ka misava.
Loko ndyangu wu dyekeladyekela nkarhi hinkwawo,		dyambu ri ta va kufumeta.
Loko manghovo wa murindzi a yima a cingela,		swi ta kota ku pfunana.

Siku .....

59 Hi mina manghovo

A hi vulavuleni

Tiendle manghovo. Tolo nimixo u pfukile na vamanghovo van'wana. Sweswi hlamusela leswi humeleleke. Boxa swakudya leswi u swi dyeke u tlhela u hlamusela leswi u poniseke xiswona eka ku dyiwa hi xiharhi xin'wana. Tsundzuka leswaku swi humelerile eka nkarhi lowu nga hundza.

Tirhani hi vambirhimbirhi ku hetisa mepe lowu wa miehleketo kutani mi tsala xitori xa n'wina hi marito ya n'wina.

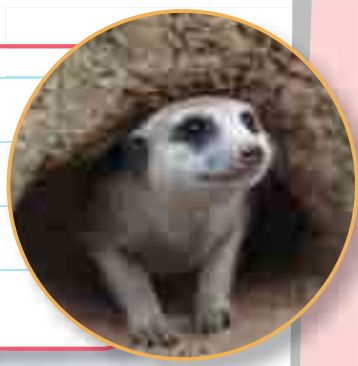

Enceleni

Hi tiphina hi swakudya swa hina

Nimixo

Siku ra mina tanihi manghovo

Ku titumbetela gama

Ku hlota swihlotwa swa hina

Ku tisirhelela

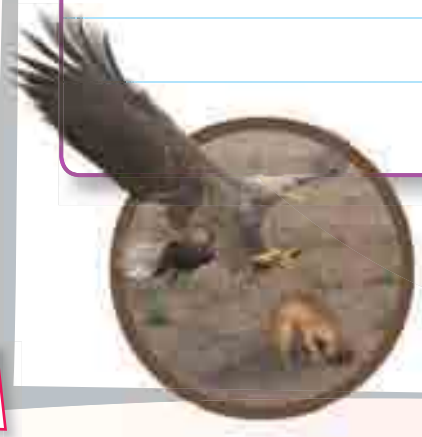

Marito lamantshwa

A hi tsaleni

Tirhisa timhakankulu emepeni lowu ku tsala tindzimana ta wena. Tsala eka phepha ro pfampfarhutela kutani u nyika munghana wa wena a ku kambela. Endzhaku ka sweswo tsala xitori xa wena hi vukheta.

Teacher

Sign:

Date:

Siku .....

60 Phositara ya ndyangu wa vamanghovo

A hi endleni

Dirowa phositara leyi kucetelaka vanhu ku sirhelela vamanghovo. Eka phositara ya wena nyika vuxokoxoko mayelana na:

- **Xivangelo xo vitaniwa swiharhi leswi hanyisanaka.**
- **Leswi va hanyisaka xiswona na laha va tshamaka kona.**
- **Leswi va kumisaka swakudya xiswona.**
- **Leswi va sirhelelanisaka xiswona.**

Marito lamantshwa

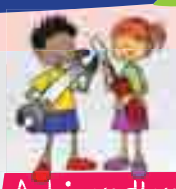

A hi endleni

Lembe leri ku fika sweswi u hlayile switori na tiatikili to hambana. Xana xikongomelo xa switshuriwa leswi hi xihi? Hikwalaho ka yini xitshuriwa xin'wana na xin'wana xi tsariwile?

Bana xihambano etlhelo ka xikongomelo xa xitshuriwa xin'wana na xin'wana.

	ku hungasa	ku nyika vuxokoxoko	ku kucetela
Mahanyelo ya vamanghovo			
Leswi pume ri kumiseke milenge yo lala xiswona.			
Milawu leyintshwa yo sivela ku dzaha yi sirhelela vana			
Manifesto ya misava: Ku engetela misava ya kahle			
Vusiku byo hlamarisa			

A hi tsaleni

Tinhlokomhaka na maendli swi tirha swin'we. Eka xivulwa lexi faneleke, nhlokomhaka na riendli swa pfumelelana. Leswi swi vula leswaku loko nhlokomhaka yi ri eka vun'we, riendli ri fanele ku va eka vun'we. Loko nhlokomhaka yi ri eka vunyingi, riendli ri fanele ku va eka vunyingi. Xitwananisi xi va eka vun'we kumbe eka vunyingi. Xiyisisa swikombiso leswi landzelaka.

1 Manghovo u cela ncele. (manghovo un'we)
2 Vamanghovo va cela ncele. (vamanghovo vo tala)

Twananisa nhlokomhaka na riendli. Nkhwatihata nhlokomhaka kutani u hlawula xitwananisi lexi faneleke.

1 Vamanghovo **u**/**va** kumeka eKapa-N'walungu, Botswana na Namibia.
2 Nhwanyana **u**/**va** tlanga netibolo eka xipanu xo sungula.
3 Xikolo **xa**/**swa** hina xi ya entangeni wa swiharhi.
4 Magama mambirhi **ri**/**ya** hlota vamanghovo.
5 Vamanghovo **u**/**va** hanyisana.
6 Mhungubye **yi**/**ti** hlota vamanghovo.

Dirowa nhlamuselo leyi.
Gama ri haha empfhukeni kutani ri vona manana manghovo a sirhelerile vana va yena exikarhi ka khwati ra swimila swa mitwa. Ri hahela ehansi ku ya vutla manghovo hi min'wala ya rona leyikulu kambe vamanghovo va tsutsumela eminceleni ya vona.
Ku na swiphemu swinharhu eka nhlamuselo leyi. Dirowa xifaniso xa xiphemu xin'wana na xin'wana eswivandleni leswi nga laha hansi.

A hi endleni

Siku .....

61 Xana switori swa khale swa tidolofini i swa ntiyiso?

A hi hlayeni

Xana u tshama u twa hi switori swa tidolofini leti pfuneke vanhu?

Ntlhanu wa madzana ya malembe lama hundzeke ku tsariwile xitori hi dolofini na mufana loyi a va ri ni vusweti eka vona. Mufana loyi u endlile xinghana na dolofini leyi tshamaka elwandle ekusuhi na laha a tshamaka kona. Siku rin'wana na rin'wana mufana a vitana "Simo" kutani Simo yi humelela ku ta va na yena. Mufana na dolofini va vile vanghana lavakulu. Nkarhi wun'wana Simo a yi khandziyisa mufana enhlaneni wa yona ku n'wi yisa exikolweni emugangeni lowun'wana. Xitori xi na mahetelelo yo hlomula mbilu. Mufana u lovile kutani Simo yi sala exivundzeni lero na yona yi dlayiwile hi mbitsi. Vaakandhawu va muganga va kumile Simo yi file eribuweni.

A hi hlayeni

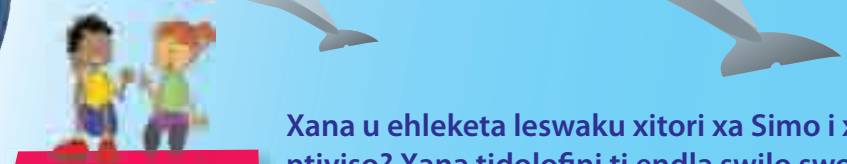

A hi vulavuleni

Xana u ehleketa leswaku xitori xa Simo i xa ntiyiso? Xana tidolofini ti endla swilo swo fana na leswi hi ntiyiso? Kumbe xo va xitori xa khale?

Hi lexi xitori xa ntiyiso lexi humaka eNew Zealand mayelana na dolofini. Na xona i xitori xa khale.

The New Zealand Times **Nyenyankulu 1956**

Dolofini yi ponisa munhu

Muhlayi u rhumerile xitori xa dolofini leyi a yi tiviwa hi vito ra Opo, leyi a yi tshama eribuweni ra Opononi. Munhu loyi a rhandziwa swinene hi Opo i Sarah Ross, kambe a yi tsakela un'wana na un'wana loyi a khida elwandle. Opo a yi ta loko Sarah a vitana vito ra yona kutani yi tshama yi tlhela yi tlanga na vahlamberi lava teke ku ta khida. A yi ya eka vanhu kutani yi va pfumelela ku yi bambatela. A yi rhandza ku tlanga no endla nkombiso. A yi tlula yi khoma bolo ya rhaba loko yi ri karhi yi hlambela. Nkarhi wun'wana a yi nyupela endzeni ka mati yi tlhela yi humelela na bodhlela ra biya enhompfini ya yona. Vanhu hinkwavo a va hleka kutani yi ehleketa leswaku yi endlile misavu leyi tsakisaka. A yi swi rhandza loko vanhu va yi phokotelela mavoko. Sarah a tsakela ku va na munghana wo hlawuleka.

Marito lamantshwa

Xitori lexi landzelaka xa dolofini i xa swilo leswi nga humelela ku nga ri khale.

Mahungu ya Ocean City Maryland **4 Dzivamisoko 2013**

Dolofini ya ndhuma

Ninhlikanhi wa Sonto ra 4 Dzivamisoko, vanhu van'wana a va phasa tinhlampfi evupeladyambu bya Ocean City. Van'wana va vona a va ri vafana lava nghenaka exikolweni xa le henhla, lava tekeke xiboho xo ya ehlalukweni ra mabyatso kutani hiloko va ba xikhiya va chayela byatso bya vona.

Hi ku hatlisa va vonile dolofini yi hlambela yi kongoma etlhelweni ra byatso. Hikwalaho ko chava ku yi vavisa, va yimisile byatso. Dolofini yi hlamberile yi ya eka vona kutani yi fika yi ololoka emahlweni ka byatso, hiloko yi n'wayitela. Hi ku hatlisa vafana va tekile teselefoni ta vona va teka swifaniso.

Ndyangu wa un'wana wa vafana a wu ri ekusuhi ebyatsweni byin'wana. Va yimisile byatso va hlalela leswi a swi humelela. Va yimisile byatso bya vona eka mpfhuka wa 100 wa timitara ku suka laha byatso bya vafana a byi yimile kona.

Dolofini ya kahle yi hlamberile ku ya eka byatso bya vumbirhi kutani yi huma ematini ku kota ku xeweta vanhu lava ha ku fikaka. A yi languteka wonge a yi lava ku veka nhloko ya yona ehenhla ka byatso. Un'wana wa vavanuna u yi khumbile. Endzhaku ka sweswo dolofini yi hlamberile yi tlhelela ebyatsweni byo sungula.

Vafana va swi kumile endzhaku leswaku a yi ri dolofini ya 56, dolofini ya ndhuma leyi van'wasayense va dyondzaka hi yona. Va bohelerile nomboro ya 56 eka xicapila xa le henhla ka nhlana leswaku va ta kota ku yi landzelela eka ndzavisiso wa vona. Yi vile kona eka xiphemu xexo xa lwandle eka nkarhi wa 30 wa malembe. Nkarhi wun'wana yi tlulela ehenhla na le hansi kutani yi kombela hakelo. Hakelo leyi lavekaka i nhlampfi leswaku yi ta kota ku dya.

A hi tsaleni

Endzhaku ko hlaya tiatikili tinharhu hi tidolofini, xana u nga katsakanya njhani mahanyelo ya tona?

Xana ha swi tiva leswaku hikwalaho ka yini tidolofini ti rhandza vanhu swinene? Xana hi nga swi kuma njhani?

Tidolofini ti rhandza ku mbambiwa. Hi swihi swiharhi swin'wana leswi rhandzaka ku mbambiwa?

Teacher

Sign:

Date:

Siku .....

62 Swin'wana hi tidolofini na tinkavangaheti

A hi hlayeni

Tanihi leswi u swi tivaka leswaku tidolofini na tinkavangaheti i swian'wisi ku nga ri tinhlampfi. Xana u tiva yini hi nkavangaheti?

Tidolofini na tinkavangaheti ti hlambela elwandle, kambe ti hlawulekile hikuva a hi tinhlampfi, i swian'wisi. Tidolofini hi letitsongo eka tinkavangaheti, kambe hi tiva swo tala hi tidolofini ku tlula tinkavangaheti. Nkavangaheti i yikulu swinene. Rixaka lerikulu ku tlurisa ri lehile ku ringana 34 wa timitara naswona ri na ntiko wa 140 wa tithani. I xiharhi lexi kulukumba ngopfu emisaveni. Rixaka leritsongo swinene ri lehile ku ringana 3 wa timitara.

Tinkavangaheti na tidolofini ti rhandza ku endla huwa. Tidolofini ti vulavurisana hi ku chaya noti, ku tlilika no cema. Ti tlhela ti tirhisa na swikoweto. Tinkavangaheti ta malundza ti endla mipfumawulo yo hambana ya ku vulavurisana tanihi ku n 'unun'uta, ku cema, ku ngoromela na ku vukula. Loko n'wana wa dolofini a ri wo sungula ku velekiwa, manana dolofini u yi chayela noti nkarhi hinkwawo leswaku yi ta tiva mpfumawulo wa mana wa yona. Vanhu lava endlaka vulavisisi hi tidolofini va vula leswaku dolofini yin'wana na yin'wana yi na mpfumawulo wa yona yi ri yoxe, lowu tumbulukaka wu kula ku sukela loko ya ha ri leyitsongo, tanihi vito.

Tinkavangaheti ti yimbelela tinsimu ehansi ka lwandle; tinsimu leti ti nga twiwaka eka dzana ra tikilomitara ekule, hikuva mati ya fambisa mpfumawulo hi ndlela yo antswa ku tlula moya. Ti cinca tinsimu ta tona kambe a hi swi tivi leswaku hikwalaho ka yini. Nkavangaheti yi ta vuyelela risimu rin'we, leri nga tekaka kwalomu ka 30 wa timinete, yi ri vuyelela ko tala eka tiawara to karhi kumbe swi teka masiku. Ntlawa wa tinkavangaheti wu ta yimbelela risimu rin'we eka mavhiki yo hlayanyana, kutani ti ri cinca hi switsongotsongo. Leswi swi hambana na swa swinyenyana, leswi yimbelelaka risimu rin'we nkarhi hinkwawo.

Tidolofini ti tiveka hikwalaho ko pfuna vahlamberi na vaphasi va tinhlampfi. Ti voniwile loko ti pfuna vahlamberi na vaphasi va tinhlampfi eka tinyankwave hi ku hlambela ti endla swirhendzevutana eka vahlamberi kumbe ti tsutsumela eka tinyankwave ku kota ku ti hlongola. Eribuweni ra le Brazil, tidolofini ti khayimela tinhlampfi eka vaphasi lava yimeke eribuweni kutani ti va "byela" ku hoxa tinete ta vona. Hakelo ya tidolofini i tinhlampfi leti phohlaka etineteni ta vaphasi. Tidolofini ti dya tinhlampfi teto.

A hi endleni

Hi tiphere ta n'wina, un'wana wa n'wina a tiendle muphasi wa tinhlampfi, un'wana a va dolofini. Muphasi u inthavhiyuwa dolofini. Muphasi wa tinhlampfi u vutisa dolofini swivutiso swa leswaku yi hanya njhani na swilo leswi yi swi endlaka. Muphasi wa tinhlampfi u fanele ku vutisa swivutiso swa ntsevu, kasi dolofini yi fanele ku kuma tinhlamulo ku suka eka maphepha yo tirhela ya mune lama nga laha.

Kun'we na munghana wa wena, tsalani swivutiso na tinhlamulo. Rhangani hi ku tsala ephepheni ro pfampfarhutela, kutani endzhaku mi kopunulela eka pheji leri landzelaka. Mi fanele ku va na swivutiso leswi nga riki ehansi ka swa ntsevu.

Marito lamantshwa

A hi tsaleni

Inthavhiyu ya mina na Dolofini

Siku .....

63 Ririmi ra tidolofini

Swin'wana hi mahlamuseri

U endlile switoloveto swa mahlamuseri. U ta tsundzuka leswaku rihlamuseri i rito leri hlamuselaka (bumabumelaka) riviti kumbe risivi. Mahlamuseri ya ku hlamusela leswaku munhu, ndhawu kumbe xanchumu swi njhani. Xikombiso, "mbyana" i riviti, kambe hi nga vutisa leswaku i mbyana ya njhani? "leyikulu, ya buraweni, ya hi byela swin'wana hi mbyana yo karhi.
Mahlamuseri ya tlhela ya hi hlamusela hi nhlayo. "Ku na tidolofini timbirhi eribuweni." Timbirhi i rihlamuseri. "
Mahlamuseri ya tlhela ya hlamula xivutiso xa: "Swihi" "Tihi" Yihi'? Xikombiso:

- **Xana tinhlampfi leti ti hanya njhani?**
- **Xana dolofini liya yi endla yini?**
- **Xana tidolofini teto ti huma kwihi?**

Mahlamuseri ya hlamusela xanchumu hi ku hi hlamusela leswaku i nchumu wa mani (mfuwo). Marito lama kombisaka mfuwo ya vitaniwa mabumabumeri ya rifuwi. Xikombiso:
N'wana wa mina
Xikolo xa hina.
Mavito ya vanhu ya nga tirhisiwa ku hlamusela mfuwo. Xikombiso:
Movha wa Gezani
Tlilasi ya thicara Hatlani

A hi tsaleni

Dirowa ntila u khansela rito leri nga riki rihlamuseri.

kulu	swinene	phepha	rihlaza
ntima	saseka	vangama	wa mina
hi ku hatlisa	hisa	olova	ngopfu
mbisi	leyintshwa	timbirhi	lonene

Marito lamantshwa

A hi tsaleni

Sweswi nkhwatihata mahlamuseri eka xivulwa xin'wana na xin'wana.

Ku ta va na switulu swo tshwuka na swa wasi
Ndzi ya eka Dudu ku ya vona bolo ya yena yo basa leyintshwa.
Ku na swiluva leswikulu swimbirhi.
Khekhe ra chokoleti ra nandziha.
I xinyenyana lexitsongo xa buraweni.
Ximanga lexitsongo, xa mpunga, xo rhula xi etlele ehenhla ka tafula lerikulu.

Sweswi hlawula mahlamuseri lama u ya nkhwatihateke u ya tsala eka makhadi lama.

Nhlayo

Muhlovo

Vukulu

Mpfumawulo

Rixaka

Nantswo kumbe ku nuheta

Teacher

Sign:

Date:

Siku .....

64 Nhlahluvo wa buku

A hi endleni

U hlayile switori swo hlaya swo hambanahambana na switshuriwa swo nyika vuxokoxoko ebukwini leyi. Hi swihi switshuriwa leswi u tsakeleke ku swi hlaya swinene?

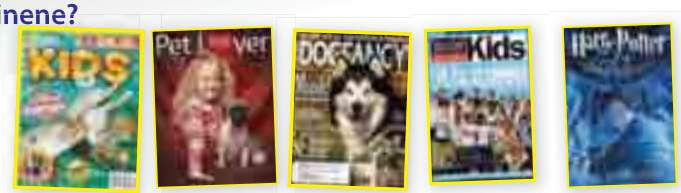

Hi swihi switshuriwa leswi u tsakeleke ku swi hlaya swinene.	√	X
Atikili ya vamanghovo?		
Xitori xa pume Anansi?		
Ku hlaya vuxokoxoko hi rihanyu na miri ya hina?		
Vutlhokovetseri na swinsin'wana swo hungasa?		
Vuxokoxoko mayelana na maxelo?		
Xitori xa "Wanuna loyi a xaveke ndzhuti"?		
Vuxokoxoko bya tindzimi leti vulavuriwaka eswifundzeni swo hambana?		
Xitori xa N'wampfundla, N'wankavangaheti na N'wandlopfu?		
Vuxokoxoko hi tipulanete?		
Xitori xa ngwenya eka "Vusiku byo hlamarisa"?		
Vuxokoxoko hi tindhawu tin'wana tanihi Antarctica?		
Xiviko xa nhwanyana wa xikolo loyi a poniseke mufana ku nwela ematini?		
Hlayela mifungho ya wena.		

Loko u ri na mifungho yo tala etlhelweni ra pinki swi vula leswaku u hlayela ku kuma vuxokoxoko.
Loko u ri na mifungho yo tala etlhelweni ra rihlaza swi vula leswaku u hlayela ku tiphina.

A hi tsaleni

Sweswi tsala nkambisiso wa buku leyi ku tsakiseke swinene. Tata vuxokoxoko lebyi landzelaka.

Vito ra buku	
Mutsari	
Kungu Ku humelela yini exitorini?	
Mbangu Xitori xi humelela kwihi naswona xi humelela rini?	
Swimunhuhatwa I vamani vanhu va le ka xitori?	
Nkongomelo Xana xitori xi vulavula hi yini? Hi rihi hungu ra xitori?	
Murunguri I mani a rungulaka xitori?	
Leswi ndzi swi tsakeleke Xiphemu xo hlawuleka eka xitori hi xihi?	
Swibumabumelo Hikwalaho ka yini u ta fanela ku byela munghana leswaku a hlaya xitori xexo?	

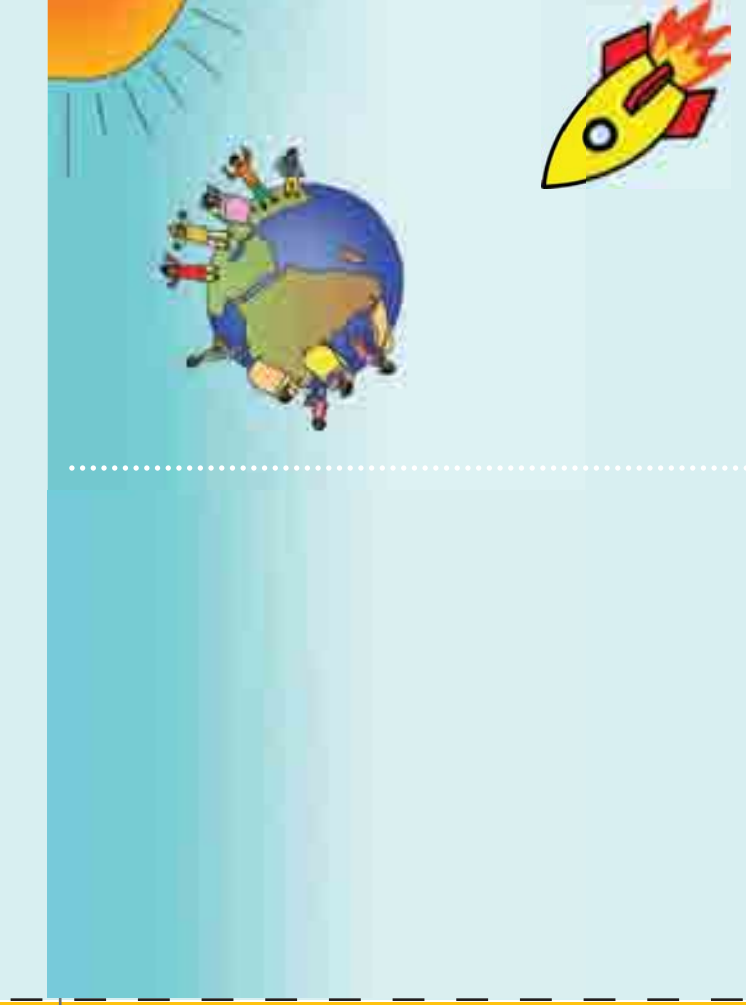

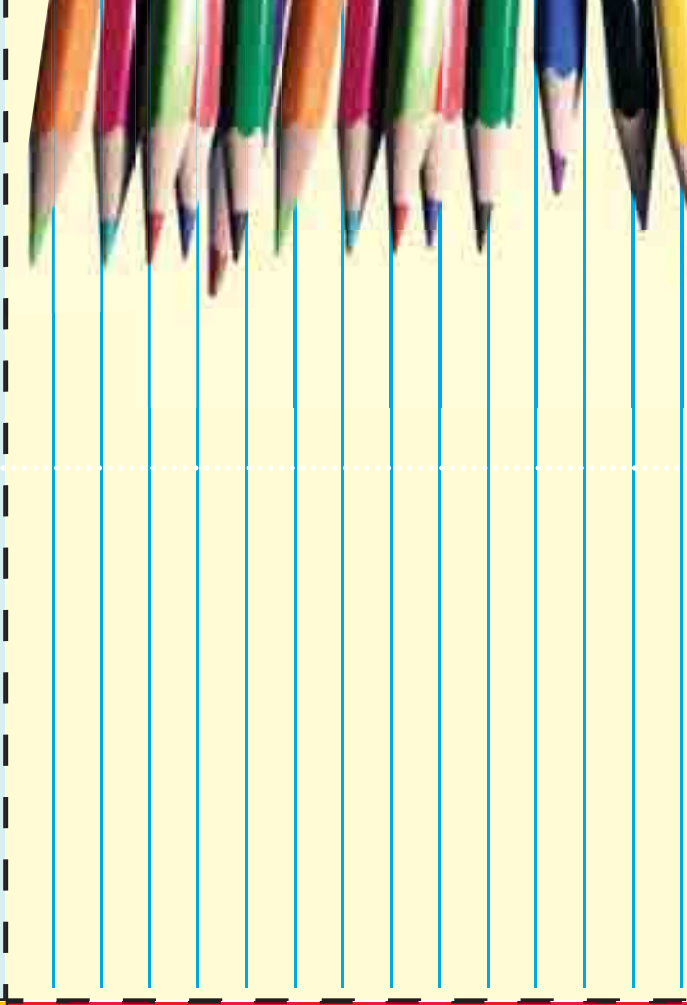

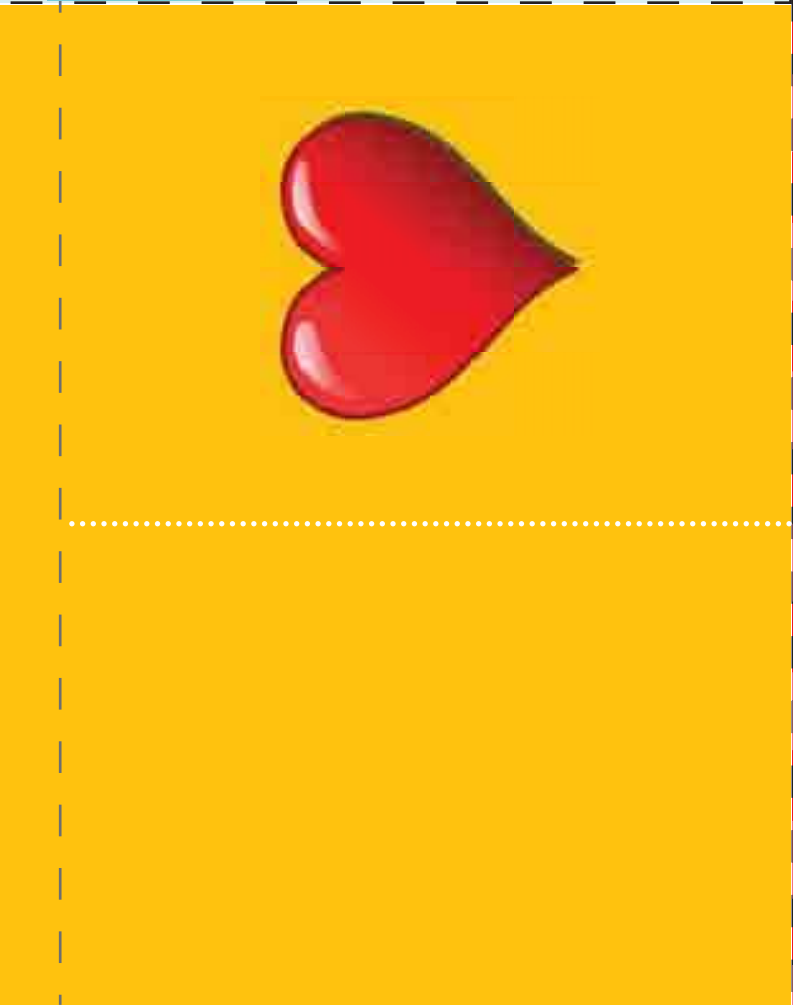

BLACK

BLUE

2

5

GREEN

BROWN

6

MAYBE

NO WAY

THAT'S IT

NO

1

CAN BE

CORRECT

FALSE

YES

3

4

ORANGE

RED

8

7

YELLOW

PURPLE

Instructions:

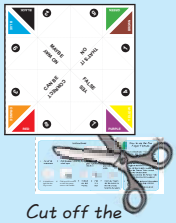

1. Cut off the instructions.

2. Fold the paper in half and in half again.

3. Unfold it and place it printed side down.
4. Fold up all 4 corners so that the points meet in the middle.
5. It should now look like this.

6. Flip it over.

7. Fold up all 4 corners so that the points meet in the middle.

8. It should now look like this.

9. Fold it in half.

10. Work your fingers into the corners so that the creases form the four points.

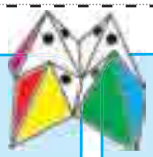

How to use the Fun Finger Fortune:

1. Have a friend ask a "Yes or No" question. (like "am I pretty?" or "Does Sam like me?")
2. Ask them to pick a color. Spell out the color "R" - "E" - "D" while opening and closing the Fun Finger Fortune Teller in opposite directions with each letter.
3. Then ask them to pick a number from where the Fortune Teller was left open after the last letter.
4. Now open and close the Fortune Teller in opposite direction that number of times.
5. Now have them pick one of the numbers showing. Pull up the flap with that number on it...
and your answer will be revealed.

